

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЧЕРАНОВСЬКА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Допускається до захисту:

В.о. завідувача кафедрою
історії та археології, д.і.н.,
проф.

Н.Р. Темірова

«__» _____ 2024 р.

**ПАМ'ЯТЬ ПРО КОЗАЦТВО
В МЕМОРІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (магістерська) робота

Керівник:

Пятницькова І. В., доцент кафедри
історії та археології,
к.і.н., доцент

Оцінка _____ / _____ / _____

Голова ЕК: _____

Вінниця - 2024

АНОТАЦІЯ

Черановська Т. О. Пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України.

Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2024.

У кваліфікаційній (магістерській) роботі досліджено пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України. Проаналізовано інтерпретації та використання пам'яті про козацтво радянською владою для підтримки своїх ідеологічних цілей. Розглянуто процеси відродження національної пам'яті після відновлення незалежності України та сучасний стан представлення пам'яті про козацтво в меморіальному просторі нашої країни.

Ключові слова: козацтво, радянський наратив, національна пам'ять, меморіальний простір.

70 с., дод. 4. Бібліограф.: 94 найм

Cheranovska T. O. Memory of the Cossacks in the Memorial Space of Ukraine.

Specialty 032 «History and Archaeology», EP «Public History». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2024

The qualification (master's) thesis examines the memory of the Cossacks in the memorial space of Ukraine. The interpretations and use of the memory of the Cossacks by the Soviet authorities to support their ideological goals are analyzed. The processes of the revival of national memory after the restoration of Ukraine's independence and the current state of the representation of the memory of the Cossacks in the memorial space of our country are considered.

Keywords: cossacks, soviet narrative, national memory, memorial space.

70 p. add. 4. Bibliography: 94 items

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження	12
1.3. Методологія дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА В РАДЯНСЬКОМУ НАРАТИВІ.....	16
2.1. Політика пам'яті радянської влади щодо козацтва	16
2.2. Створення Музею історії запорозького козацтва на о. Хортиця.....	23
2.3. Пам'ятники Івану Сірку та Івану Богуну.....	31
РОЗДІЛ 3. ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	42
3.1. Козацька минувщина в політиці пам'яті незалежної України.....	42
3.2. Сучасні музейні комплекси історії козацтва.....	52
3.3. Пам'ять про історію козацтва у сучасній топонімічній політиці.	61
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71
ДОДОТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Козацька спадщина є ключовим елементом української національної ідентичності, що формує культурну пам'ять народу та визначає його історичну свідомість. В умовах сучасної війни, спричиненої російською агресією, питання відродження, збереження та переосмислення цієї спадщини набуває особливого значення та актуальності. Козацтво традиційно асоціюється з боротьбою за свободу, незалежність та збереження національної культури, що перегукується з актуальними викликами, з якими сьогодні стикається українське суспільство.

Дослідження того як радянська влада інтерпретувала та використовувала козацьку спадщину дозволяє краще зрозуміти політичні та культурні маніпуляції, які здійснювались у минулому. Аналіз відродження козацької пам'яті в період незалежності, а також сучасні трансформації у сприйнятті цієї спадщини є важливим для розуміння процесів національного самоусвідомлення та культурного відновлення на сучасному етапі, визначення їх характерних рис та перспективних напрямів розвитку.

Актуальність цієї теми зумовлена потребою у переосмисленні ролі козацької спадщини у формуванні сучасної української національної ідентичності та історичної пам'яті. У зв'язку з політичними та культурними змінами, що відбуваються в Україні, зокрема після здобуття незалежності та у контексті сучасних міжнародних викликів, дослідження питання пам'яті про козацтво дозволяє простежити, як відродження національних наративів сприяє консолідації суспільства та підсиленню відчуття національної єдності.

Аналіз трансформацій у меморіальному просторі, пов'язаних з козацтвом, дозволяє зрозуміти, як різні періоди історії впливають на сучасні погляди і цінності, що, в умовах російської агресії стає важливим для збереження і розвитку національної ідентичності України.

Об'єктом дослідження є пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України.

Предметом дослідження є трансформації історичної пам'яті про козацтво в меморіальному просторі України, зміни в інтерпретації та представленні козацької спадщини в радянський період, відродження та популяризація її після відновлення незалежності України, сучасні тенденції у збереженні козацької спадщини через пам'ятники, музеї, та топоніміку.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури, дослідити пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України від радянського періоду до сучасності.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних завдань:

- зібрати та проаналізувати наявні дослідження та джерела, що стосуються козацької спадщини в Україні;
- вивчити, як радянська влада представляла та використовувала образ козацтва в ідеологічних цілях через пам'ятники, музеї та інші культурні елементи;
- розглянути, як відновлювалися та популяризувалися козацькі традиції і пам'ятники в Україні після 1991 р.;
- вивчити сучасні тенденції у збереженні та трансформації козацької спадщини;
- розглянути роль меморіальних об'єктів у формуванні національної ідентичності;

Хронологічні рамки дослідження охоплюють радянський період історії України та розвиток незалежної України до 2023 р., коли був ухвалений Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», який створив нові умови для формування українського національного меморіального простору.

Територіальні межі дослідження відповідають території сучасної

України. Особлива увага зосереджена на регіонах на яких поширювалися Вольності Війська Запорозького, містах Чигирині, Батурині, Глухів, які у певні періоди історії Гетьманщини виконували функції столиці.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі трансформацій пам'яті про козацтво в меморіальному просторі України. У роботі систематизовано вплив радянської ідеології на формування пам'яті про козацтво, а також простежено процеси національного відродження цього наративу після відновлення незалежності України. У дослідженні висвітлено, як сучасні політичні та культурні зміни, зокрема події останніх років, впливають на формування та адаптацію національної пам'яті про козацтво. Це дозволяє глибше зрозуміти роль козацької спадщини в українській національній ідентичності та сприяє осмисленню сучасних викликів, пов'язаних з утвердженням і підтримкою історичної пам'яті.

Науково-практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів для розвитку та збереження національної пам'яті в Україні, а також для формування політики в галузі культури та історії. Висновки дослідження можуть слугувати основою для створення освітніх програм, популяризації козацької спадщини у культурному просторі та організації меморіальних заходів.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у можливості подальшого використання матеріалів і висновків при вивченні культурної спадщини та колективної пам'яті українського народу. Дослідження допоможе з'ясувати, як сформувалася і трансформувалася пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України, а також дослідити, як ця пам'ять впливає на сучасну ідентичність та історичну свідомість українців. Результати дослідження можуть бути корисними при підготовці та викладанні лекційних і практичних занять з історії України, культурології, а також спеціальних курсів, присвячених меморіальній культурі, історії українського козацтва та національної ідентичності.

Апробацією результатів дослідження. Магістерська робота має апробацію. Було взято участь у VI Міжнародній науковій конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2 травня 2024 р.). За результатами участі були опубліковані тези «Пам'ять про козацтва у музейному просторі сучасної України». Також подано до друку статтю «Історія створення меморіалу кошовому отаману Івану Сірку» до «Вісника Студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса» (Том 2 № 17, 2024).

Структура роботи обумовлена її темою та метою. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 82 сторінок. Список використаної літератури та джерел нараховує 94 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

У формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу важливу роль відіграє культурна спадщина. Візуальний компонент, що включає монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, меморіальні комплекси, фортифікаційні споруди, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян.

До перерахованих пам'яток, які значною мірою формують меморіальний простір, відносяться й інші візуальні компоненти: паради, церемонії, пов'язані з історичними подіями або вшануванням видатних національних діячів, фольклорна та художня творчість, закріплена у суспільній пам'яті. Але саме нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального мистецтва є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом.

Знайомство з важливими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми, сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але всебічному розвитку людини. Участь у різних пошукових загонах, реконструкція історичних подій (особливо це стосується воєнної історії, що стало особливо популярним в останні роки) створює наочно-образний характер певного процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і персоналій вітчизняної і всесвітньої історії.

Розвиток демократичної суспільно-політичної думки, поживлення

фольклорно-етнографічних і славістичних студій, певний поступ західноєвропейського українознавства об'єктивно працювали на утвердження героїко-патріотичного образу минулого України. У добу романтизму увагу істориків привертала передусім найбільш яскраві, героїчні сторінки історії народу. Соціокультурні функції історіографії виразно домінували над науково-пізнавальними. В результаті дещо міфологізована картина українського минулого здобула перевагу над реальною. Головне місце зайняло козацтво з притаманним йому культом військового героїзму та лицарської відваги.

Основи романтичного розуміння історії України були закладені в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. не професійними дослідниками, а численними ентузіастами, аматорами з числа чиновників, журналістів, письменників, фольклористів, серед яких слід відзначити М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, І. І. Срезневського, А. О. Скальковського. Гурток харківських романтиків 20–30-х рр. Завдяки цьому було створено цілісну картину минулого українського народу як єдиного організму, розширено регіональні, соціальні та жанрові рамки української історії. В романтичній історіографії історії України козацтво зазнає помітної ідеалізації. У творах істориків-романтиків минуле «демократизується».

Всю літературу можна класифікувати за проблемно-хронологічним принципом. До першої групи належать праці з історії козацтва, які слугували теоретичною базою дослідження. Насамперед, це історіографічний доробок М. Грушевського, В. Антоновича, М. Костомарова, І. Крип'якевича, П. Куліша, Д. Яворницького. Одним із надбань сучасних козакознавчих досліджень стала розробка вченими В. Смолієм та В. Степанковим нової концепції Української національної революції 1648 – 1676 рр., її аналіз у контексті світового загальноісторичного процесу. Важливим підґрунтям для розуміння минулого козацтва стали праці В. Горобця [14], О. Гуржія [18, 19], С. Леп'явка [49], Ю. Мицика [56, 57, 58], Т. Чухліба [95] та інших.

На основі критичного переосмислення документальних джерел та опрацювання нового фактологічного матеріалу вказані науковці проаналізували феномен українського козацтва та вітчизняного державотворення. Ці роботи дозволили виявити місця битв, рад, підписання договорів, розташування таборів, дислокації військ, а також з'ясувати обставини, в яких відбувались ці історичні події.

Праці загального характеру, зокрема: «Володарі гетьманської булави: Історичні портрети» [10], «Історія України в особах. Козаччина» [39], «Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети» [75], «Україна – козацька держава» [92], «Українське козацтво: Мала енциклопедія» [93] – сприяли уточненню відомостей про місця перебування козацьких ватажків, їх участь у будівництві сакральних та оборонних споруд тощо.

До другої групи історіографічного доробку з обраної для дослідження проблеми належать комплексні праці, в яких висвітлюються окремі проблеми увічнення історії козацтва, ставлення до культурної спадщини козацької доби з боку державних органів влади та широкої громадськості. Відомості про те, які сторінки козацької історії набули увічнення в пам'ятках, як саме виглядали ці меморіали, хто був їх автором, коли вони були встановлені і де вони знаходилися містилися у загальних виданнях: «Історія міст і сіл Української РСР» [38], «Визначні місця України» [5].

Інформація про принципи виявлення, фіксації та встановлення особливого державного захисту пам'яток історико-культурної спадщини, а також узагальнення важливі для аналізу державного політики, її трансформації щодо збереження історико-культурної спадщини також містять видання «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР», «Актуальні питання виявлення та дослідження пам'яток історії та культури» [1], «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження» [35], «Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник» [67].

Чільне місце в історіографічній спадщині належить роботам доктора історичних наук, академіка АН України П. Тронька, в яких узагальнено досвід охорони історико-культурної спадщини козацької доби, проаналізована проблемні аспекти у реалізації політики збереження історико-культурної спадщини та визначено можливі напрями її покращення [88, 89].

Проблеми відображення в пам'ятках визвольної боротьби українського козацтва, збереження козацьких об'єктів в історичній ретроспективі та на сучасному етапі розглядаються в роботах В. Горбика [13], Г. Денисенко та О. Денисенко [21, 22, 23, 24], С. Кота [45, 46], І. Симоненко [83]. Динаміку ставлення радянської влади до збереження козацьких пам'яток, суперечності законодавчої бази з охорони козацьких пам'яток розкрито в працях В. Акуленка. Проблеми охорони та використання історичних пам'яток знайшли своє ґрунтовне дослідження також у роботах істориків, сучасної дослідниці питань охорони та використання культурної спадщини в Україні В. Піскун [74].

Третю групу складають низка публікацій, безпосередньо присвячених різним типам козацьких об'єктів, їх дослідженню, збереженню, руху за увічнення козацької історії. Перші спроби систематизованого вивчення пам'яток козацтва, пов'язаних з подіями 1648 – 1654 рр., містяться в працях О. Апанович [3], І. Шатилюка, Ф. Шевченка.

Деталізоване вивчення пам'яток на рівні різних регіонів України знайшли відображення у дослідженнях Я. Іванюка, В. Лебединського, М. Киценка, Н. Кундієнка [45].

Різні аспектам виявлення та вивчення козацьких об'єктів розглядаються у розвідках П. Горішного, С. Кілесси, Б. Тимощука [21].

Науковому аналізу пам'яток археології та історії українського козацтва присвячені збірки видань серії «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», узагальнююча робота «Археологія доби Українського козацтва XVI–XVIII ст.», а також публікації І. Сапожнікова, І. Свешнікова, Д. Телегіна,

В. Титова, О. Титової, Р. Шувалова та ін. Збірки «Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI – XIX ст.)», «Форпости козацької слави», монографія В. Андрущенка, В. Федосова містять важливу інформацію стосовно розташування Запорозьких Січей. Проблемам дослідження пам'яток містобудування та архітектури приділяли увагу В. Вечерський, В. Віроцький, О. Лесик, Є. Пламєницька, О. Пламєницька та ін. Громадський рух за увічнення історії козацтва вивчався О. Бажаном, Ю. Данилюком та О. Войналовичем [21].

Таким чином, історіографічна спадщина історії українського козацтва в меморіальному просторі України є тяглою та характеризується кількома проблемними напрямками, які висвітлюють різноманітні аспекти обраної для дослідження теми.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження теми пам'яті про козацтво в меморіальному просторі України є широкою та різноманітною, оскільки охоплює як письмові, так і матеріальні пам'ятки та візуальні зображення.

Умовно джерельну базу проблеми можна розділити на декілька груп у залежності від характеру та змістовного наповнення джерел. До першої групи належать законодавчі та нормативні джерела, що регламентували політику пам'яті на різних етапах історії. Зокрема, важливими є сучасні закони України, прийняті у контексті декомунізації, такі як Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», ухвалений 9 квітня 2015 р. Також Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», прийнятий того ж дня. Ці законодавчі акти спрямовані на відновлення історичної справедливості та позбавлення від радянських наративів у суспільній свідомості.

До цієї групи також належать розпорядження, що до відкриття об'єктів пам'яті про козацтво, охоронні документи. До законодавчих та нормативних джерел були віднесені ухвалені у 1954 р. ЦК КПРС «Тези 300-річчя возз'єднання України з Росією», які репрезентували політику пам'яті радянської влади щодо козацтва.

Наступну групу джерел складають пам'ятники, присвячені козацтву та його окремим діячам. У кваліфікаційній роботі були проаналізовані пам'ятники козакам у м. Запоріжжі, Черкасах, Нікополі, меморіали Івану Сірку у м. Покров Дніпропетровської області, Івану Богуну у м. Вінниці. До цієї групи джерел також були віднесені місця поховань козацької старшин, козацькі цвинтарі та окремі могили відомих діячів козацтва. Наприклад, могила Данила Нечая, що знаходиться поблизу с. Черемошно Вінницької області.

До третьої групи джерел належать інформаційні ресурси історико-меморіальних заповідників та музеїв присвячених історії козацтва, на яких висвітлюється їх діяльність, експозиції та унікальні пам'ятки. Наприклад, сайти Хортицького національного заповідника, у якому зберігаються численні археологічні об'єкти, пов'язані з козацькою епохою. Під час роботи над проблемою було опрацьовано також сайти Національного історико-культурного заповідника у Чигирині, Національного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині, де збережено історичну спадщину гетьманської доби. Одним із збережених місць воєнної звитяги козацтва є Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який знаходиться у Тернопільській області.

Під час роботи над магістерським дослідження були використані наявні портрети гетьманів та козацької старшини, які віднесені до четвертої групи джерел та є частиною козацької спадщини. Багато художників, як українських, так і зарубіжних, зверталися до теми козацтва. Багато з них опубліковані та представлені в інформаційному просторі.

Визначені групи джерел є різноплановими та важливим для реконструкції історичної пам'яті про козацтво, поглиблення знань про українську історію загалом.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження теми вимагає системного підходу, оскільки об'єктом дослідження є складний культурно-історичний феномен, що охоплює різні форми матеріальної, символічної та візуальної пам'яті. Для досягнення цілей роботи використовуються методи, які дозволяють провести всебічний аналіз джерел та понять, що стосуються колективної пам'яті про козацтво в Україні.

У роботі були застосовані принципи історизму та об'єктивності, достовірності фактів і джерел, системного підходу до дослідження історичних явищ, що дозволяє претендувати на відтворення правдивої картини функціонування історичної пам'яті про козацтво в Україні у XX – на початку XXI ст.

Під час дослідження було застосовано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції. Ці методи дозволяють системно вивчити як функціонувала пам'ять про історію козацтва у меморіальному просторі України, як на неї впливала політика органів влади. У цілому сформувати загальну картину бачення проблеми та зробити висновки.

До історичних методів застосованих у роботі належать історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. У історичному дослідженні всі ці методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного. Це дає змогу забезпечити об'єктивність і правдивість пізнавального процесу. Історико-генетичний метод дозволив показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та

особистості охарактеризувати в їх індивідуальності. Завдяки історико-порівняльному методу було виділено етапи історії розвитку меморіальних просторів, що були пов'язані з козацтвом, визначено їх характерні риси. Також було порівняно історичну політику щодо козацтва на різних етапах розвитку України.

Історико-типологічний метод допоміг у визначенні груп джерел, виділенні за проблемним напрямом наукової літератури, що висвітлює обрану для дослідження проблему. Історико-системний метод дозволив комплексно розглянути проблему пам'яті про козацтво в меморіальному просторі України, врахувати політичну кон'юнктуру та політику пам'яті української влади на різних етапах.

Методологія дослідження теми, яка ґрунтується на системному підході, дозволила всебічно проаналізувати складний культурно-історичний феномен пам'яті про козацтво в Україні. Використання принципів історизму, об'єктивності, достовірності фактів і джерел забезпечило можливість максимально правдиво відтворити функціонування колективної пам'яті про козацтво у XX — на початку XXI ст.

Таким чином можна зробити висновок, що в історіографії не було створено праць, які б комплексно висвітлювали проблему формування пам'яті про козацтво в меморіальному просторі сучасної України. Окрема інформація розпорошена по різних виданнях. Водночас наявні джерела із застосуванням принципів та методів історичних досліджень дозволяють проаналізувати та сформувати картину представлення козацької тематики в меморіальному просторі сучасної України.

РОЗДІЛ 2.

КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА В РАДЯНСЬКОМУ НАРАТИВІ

2.1. Політика пам'яті радянської влади щодо козацтва

Радянська політика пам'яті значною мірою формувала історичну свідомість українського суспільства, спрямовуючи його увагу на спільну боротьбу з експлуататорськими силами. Одним із ключових елементів цієї політики була переоцінка історії українського козацтва, що стало інструментом радянської ідеології в процесі побудови «братерської єдності» між українським та російським народами. Від початку XX ст. радянська влада активно впроваджувала у свідомість українців інтерпретацію козацтва як невід'ємної частини «спільної історії» з Росією, адаптуючи її до марксистсько-ленінської концепції та цілей політичного контролю [26, с. 104].

Національна політика радянського керівництва здійснювалася у рамках спроб формування нової наднаціональної спільноти «радянського народу», який розглядався як соціальна база режиму. Переміщення населення, яке належало до різних етносів, відповідало завданням міграційної політики СРСР, що розглядала масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків. З цією ж метою використовувалися різноманітні фальсифікації подій історичного минулого народів радянської країни, які певною мірою полегшували поширення процесу «стирання» національних відмінностей на тлі тотальної русифікації.

Приводом для чергової міфологізації української історії в період існування Радянського союзу стало святкування 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією [26, с. 106]. У 1654 р. в місті Переяславі на Київщині відбулася генеральна військова рада, яку скликав гетьман Богдан Хмельницький. Точні результати були втрачені, а Росія розповідає, що на ній Хмельницький взяв московський протекторат. Для розвитку української

історичної науки дії радянського керівництва, пов'язані із відзначенням цієї події, мали суттєве значення, оскільки прямо диктували не лише напрями досліджень окремих історичних подій із визначенням бажаних для влади їх оцінок, а й нав'язували концептуальні положення трактування української історії. Причому окремі елементи подібного тиску зберігаються й до останнього часу, а їх виразниками стають деякі сучасні російські вчені.

Підготовка до святкування ювілею розпочалася ще на початку 1950-х рр. Смерть Сталіна не змінила підходів до відзначення ювілейної дати як засобу зомбування української суспільної думки. З метою виключення різних тлумачень історії України було розроблено і схвалено ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)», метою яких було закріплення історичної «спільності» російського та українського народів [87].

Сформульовані у партійному циркулярі оцінки повинні були стати обов'язковими для всіх досліджень історії України. Історики мали не стільки досліджувати певні проблеми, скільки підганяти історичні факти під визначені в «Тезах» схеми. Існування відповідних партійних настанов вплинуло на характер відображення у науковій літературі суспільно-політичних процесів в УРСР [.

Кампанія супроводжувалася численними заходами, що включали не тільки офіційні урочистості, але й практичні дії, такі як перейменування міст і створення пам'ятників, що мали підкреслити важливість подій 1654 р. для тогочасної радянської України. Зокрема, було перейменовано місто Проскурів на Хмельницький - на честь лідера козацької держави Богдана Хмельницького, який в радянській історіографії подавався як ідейний провісник союзу з Росією. До цієї дати було приурочено і утворення Черкаської області із сусідніх районів Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей. Це перейменування, як і низка інших подібних рішень, мало підсилити відчуття історичної єдності з Росією та підкреслити козацьку спадщину як складову радянської ідентичності [55, с. 105].

Важливо також зазначити, що радянська влада не обмежувалася лише перейменуванням міст чи пропагандою через культурні заходи. Були зведені численні пам'ятники, які прославляли козацьку спадщину в дусі «радянського інтернаціоналізму». Ці пам'ятники стали своєрідними візуальними маркерами, що підтверджували офіційну версію історії та підтримували радянський міф про єдність народів. У великих містах України відразу розпочали споруджувати монументи, що вшановували пам'ять козацьких лідерів і подій, пов'язаних із визволенням українського народу від польської шляхти. Зокрема, пам'ятники Богдану Хмельницькому встановлювалися в ключових місцях, підкреслюючи його роль у формуванні «дружби» між народами [16, с. 94].

Важливою складовою радянської політики увічнення козацької спадщини стало встановлення пам'ятників, що мали підкреслювати інтерпретовану радянською владою «спільну історію» України та Росії. У радянський період влада активно використовувала монументальне мистецтво для пропаганди офіційної версії історії, підкреслюючи «дружбу» між українським та російським народами через встановлення пам'ятників, пов'язаних із козацькою спадщиною.

У м. Переяславі, де відбувалася козацька рада, до 300-річчя Переяславської ради, було встановлено монумент «Навіки разом», присвячений «возз'єднанню» України з Росією. Пам'ятник складався з фігур, що символізували український та російський народи, підкреслюючи їхню «вічну дружбу».

У Києві під Аркою дружби народів (нині Арка свободи українського народу) була розташована скульптурна композиція, що зображувала Переяславську раду 1654 р. Ця композиція складалася з дев'яти фігур і символізувала «дружбу» між українським та російським народами.

Біля пам'ятного знака на могилі Данилу Нечаю поблизу с. Черемошне Вінницької області було встановлено чотиригранний обеліск, виготовлений з

гніванського граніту місцевими каменярями з пам'ятним надписом. З метою увічнити козацького полковника як «борця проти феодального гніту».

Данило Нечай бу одним із близьких соратників Богдана Хмельницького. Він загинув у битві біля с. Черемошного у 1651 р., борючись проти польської шляхти. Для радянської влади постать Нечая була зручною символічною фігурою, яку можна було інтерпретувати як народного героя, борця за соціальну справедливість, а не за національну незалежність. Встановлення цього пам'ятника саме біля Черемошного підкреслювало символічну прив'язаність до місця його загибелі, що радянська влада використала для створення образу жертвності козаків у спільній боротьбі пригноблених народів [75, с. 23-24].

Пам'ятник у Черемошному став візуальним маркером, що відповідав радянському наративу про інтернаціональну солідарність і класову боротьбу, підкреслюючи, що козацтво було не національною силою, а союзником російського народу в боротьбі проти «експлуататорів».

Пам'ятники Богдану Хмельницькому з'явилися у м. Дніпрі, Берестечку, Ковелі, Жовтих водах, Кривому Розі, Донецьку та інших містах, які були пов'язані із битвами козаків або відомими постатями козацького часу. Нового символічного значення набув встановлений ще у 1888 р. на Софійській площі пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптура зображує гетьмана на коні, спрямованого на північний схід, що символізувало його звернення до Москви. Цей пам'ятник став символом офіційної інтерпретації Переяславської ради як акту «возз'єднання» України з Росією.

Також на честь «возз'єднання» було видано трьох томний збірник документів «Возз'єднання України з Росією»; знято художній історичний фільм «Полум'я гніву»; випущено серію марок присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією; радянський художник написав монументальну картину «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» [21].

У межах святкування 300-річчя «возз'єднання» радянська влада організувала численні урочистості, концерти, виставки, лекції та випустила

спеціальні видання, присвячені історичному значенню «возз'єднання» [16, с. 14]. У школах і на підприємствах проводилися тематичні заходи, які мали на меті створити у свідомості громадян образ спільного історичного шляху та спільної боротьби українського та російського народів. На сторінках газет і журналів активно поширювалися матеріали, що представляли союз України та Росії як результат природного та історично обумовленого вибору, зробленого українським народом [37, с. 101].

Загалом, політика пам'яті радянської влади щодо козацтва спиралася на концепцію інтернаціоналізму, що акцентувала увагу на класовій боротьбі та необхідності об'єднання народів.

Козаки в цьому наративі виступали не як представники окремої нації чи як борці за національне визволення, а як революційна сила, яка в боротьбі проти феодального гніту знайшла союзників у російському народі. Така ідеологічна переоцінка історії козацтва служила основою для формування в українців відчуття причетності до «спільної боротьби» та утвердження радянської державності.

Політичний підтекст кампанії до 300-річчя «возз'єднання» України та Росії полягав у підкресленні ролі Росії як «визволительки» України від зовнішніх загроз та експлуататорів. Відзначення цієї дати було не лише символічним кроком, але й стратегічним рішенням, що мало на меті обґрунтувати історичну необхідність та правомірність союзу з Росією як єдиного шляху до економічного і культурного розвитку українського народу. Цей підхід закріплював у масовій свідомості українців переконання, що український народ завжди був пов'язаний з російським, а їхні інтереси та цілі співпадали.

Політика пам'яті, що втілювалася через пам'ятники, підручники та просвітницькі заходи, допомагала радянській владі створювати певний тип історичної пам'яті. Радянські ідеологи прагнули перетворити козацьку

спадщину з національного символу українського народу на елемент спільної історії з Росією, що служив основою для ідеологічного виховання громадян.

Крім культурних заходів і пам'ятників, радянська влада активно поширювала ідеологічно адаптовану історію козацтва через освітні установи та засоби масової інформації. В шкільних підручниках, наукових дослідженнях, публікаціях та освітніх програмах козаки подавалися як представники класової боротьби, союзники пригноблених у боротьбі проти «експлуататорських» сил, таких як польська шляхта чи Османська імперія.

Такий підхід дозволяв сформувати уявлення про те, що головним прагненням козаків була боротьба не за національне визволення, а за соціальну справедливість і рівність. Цей меседж був стратегічно важливим для радянської влади, оскільки сприяв утвердженню загальної ідеї інтернаціоналізму, підкреслюючи, що справжнім союзником козацтва став саме російський народ [24, с. 89].

Особливу загрозу для імперії становили ідеї козацтва. Нагадування про козацьку державу викликало негативну реакцію в українофобських колах комуністичної верхівки. Забороняли навіть мультфільми про козаків або фільми Івана Миколайчука «Пропала грамота» й Олександра Довженка. У фільмах зображення козаків було спрощено до п'янства та нікчемного життя, аби не прийшло на думку пов'язувати їх з національними героями. Як бачимо, політика глорифікації Тараса Бульби у Радянському союзі не припинялася: за часів царської Росії Миколу Гоголя змусили переписати «Тараса Бульбу» (у другій редакції повість зображено козаків, які чекають на підтримку сильного царя з півночі й виявляють свою готовність служити йому). У радянський період саме цей фрагмент рекомендували вивчати для нагадування на уроках російської літератури. І вже нещодавно саме за другою редакцією в Російській Федерації було знято новий фільм, де гасла «За Русь святу» наче на такі віддаляють козаків від українства (реж. В. Бортко) [26, с. 104].

Відповідний характер мала топонімічна політика. Козацьку історію було просто ампутовано з історичної пам'яті українського народу. Відтак українські козацькі назви сіл, селищ і міст, що постали на місці колишніх хуторів, слобід та зимівників, змінювали спочатку на імперські, а потім і на радянські. Це також стосувалося назв вулиць і площ у цих містах.

Майже в усіх населених пунктах центральні вулиці і площі носили назви більшовницьких вождів: Леніна, Держинського, Кірова та ін. Винятком у радянський період стало перейменування міста Олександрівськ на Запоріжжя [21, с. 5].

У навчальних закладах, особливо у школах та вищих навчальних установах, студенти вивчали «правильну» версію історії козацтва, де основний акцент робився на необхідності союзу з Росією як єдиного можливого способу захисту від зовнішніх ворогів. Важливим аспектом радянської історіографії була переоцінка постаті Богдана Хмельницького, якого зображали не лише як лідера козацької держави, але й як «революціонера», що прагнув захистити інтереси простого народу через союз із Росією. Це допомагало радянським ідеологам створювати образ Хмельницького як історичної особистості, що передбачила доленосну єдність з російським народом.

У радянський період, поряд із пропагандистським використанням козацької спадщини, спостерігалось і реальне нехтування цією історичною спадщиною, що часто приводило до її фізичного знищення. Яскравим прикладом такого ставлення стало створення Каховського водосховища у 1950-х роках, у процесі будівництва якого були знищені численні пам'ятки, пов'язані з історією українського козацтва. Під час затоплення величезних площ для створення водосховища, що мало забезпечити функціонування Каховської ГЕС, безповоротно зникли важливі історичні місця. Затоплено було залишки Старої Січі – останнього оплоту Запорозької Січі перед її остаточним зруйнуванням у 1775 р. Ця територія мала надзвичайну цінність як археологічний об'єкт, де знаходилися сліди життя запорожців, їхніх

укріплень, господарської діяльності та побуту. Також було втрачено кургани, козацькі кладовища та інші пам'ятки, які не тільки свідчили про життя козаків, але й були невід'ємною частиною культурної та духовної пам'яті українського народу.

Радянська влада не вжила жодних заходів для збереження цих пам'яток або їхнього перенесення в безпечні місця. Більше того, знищення об'єктів козацької спадщини під час створення водосховища ігнорувалося в офіційних наративах. Це демонструє справжнє ставлення радянської влади до козацької минувшини – з одного боку, її використовували для ідеологічних маніпуляцій, а з іншого – не вважали за потрібне зберегти як автентичний історичний спадок.

У підсумку, політика пам'яті радянської влади щодо козацтва, хоча й використовувала історичні події, слугувала конкретним політичним цілям, що полягали у створенні образу козацтва як невід'ємної частини радянського ідеологічного проекту. Ця політика мала глибокий вплив на сприйняття історії українського народу, наслідки якої відчутні й до сьогодні.

2.2. Створення Музею історії запорозького козацтва на о. Хортиця

Проблема збереження пам'яток козацької доби та їх популяризація на офіційному рівні фактично вперше постала лише у 1953–1954 рр., під час підготовки до святкування 300-річчя «возз'єднання». Протягом 1950– першої половини 1960-х рр. пам'яткоохоронна робота в республіці переживала певне піднесення. Унікальні, історично цінні пам'ятки архітектури бралися на облік в обов'язковому порядку. Що ж до пам'яток історії козацтва, які в більшості випадків не представляли особливої мистецької цінності, то їх облік фактично не вівся. Рух за увічнення та збереження цих пам'яток розгорнувся саме у 1960-х рр. Цілком очевидно, що він став можливим завдяки політиці

«відлиги», яка хоч і в обмеженій формі, але все ж сформували можливості для обговорення цих питань [61].

Острів Хортиця як господарський об'єкт почала освоюватися ще на початку XIX ст. німцями-менонітами. У 1930-х рр., після розбудови промислового комплексу м. Запоріжжя, на Хортиці почали споруджувати бази відпочинку для працівників заводів, дитячі табори. У післявоєнний період територія острова адміністративно підпорядковувалася Верхньохортицькому, потім – Червонармійському району. На території майбутнього заповідника діяв радгосп, проводилась забудова.

16 березня 1947 р. указом Президії Верховної Ради СРСР радгосп «Хортиця» та 500 га плавнів передали Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. На території острова Запорізький філіал науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства створив науково-експериментальне господарство з електрифікації сільського господарства [23, с. 86].

На території Запорізької області власне пам'яток козацької епохи не існувало. У листопаді 1964 р. д.і.н., професор В.О. Голобуцький, видатний козацькознавець, підготував для Ради Міністрів УРСР наукову розвідку щодо необхідності охорони і збереження пам'яток козацької епохи. У ній, зокрема, обґрунтовувався і той факт, що на території о. Хортиця не існувало Запорізької Січі. Вчені стверджували, що на Великій Хортиці існували лише фортифікаційні споруди, зведені князем Вишневецьким, і призначені, навпаки, для контролю над козаками і перешкоджання їх проходженню вглиб Речі Посполитої.

На о. Хортиця В.О. Голобуцький пропонував встановити скульптурну фігуру запорозького козака та відкрити спеціальний відділ у краєзнавчому музеї. Крім цього, було запропоновано перейменувати музей ім. Дмитра Яворницького (найбагатшого на козацькі пам'ятки) у м. Дніпропетровську на музей ім. Запорозької Січі, встановити обеліск на честь Січі на о. Томаківці, у

Нікополі встановити скульптурні комплекси, пам'ятні дошки, відкрити відділ козацтва у краєзнавчому музеї. У с. Капулівка – місці останньої Запорізької Січі – пропонувалося встановити обеліск на могилі Івана Сірка та організувати музей запорізького козацтва. Таким чином, виходячи з особливостей пам'яткоохоронної роботи в той час, можливість спорудження тут музею чи меморіального комплексу була мінімальною [7 с. 14].

Однак, саме острів Хортиця залишався у колективній пам'яті символом козацтва. Крім того, він на той момент був місцем відпочинку жителів м. Запоріжжя. Ініціатива створення меморіального комплексу запорізького козацтва надходила саме від краєзнавця, партійного діяча Миколи Киценка. Організаційна робота почалася ще навесні 1965 р., коли розпочалася підготовка до святкування 200-річчя Запоріжжя. Разом з тодішнім начальником Запорізького обласного відділу культури С.М. Кириченком М.П. Киценко протягом кількох років свого перебування на посаді першого заступника голови облвиконкому розробляли ймовірний проєкт спорудження меморіального комплексу запорізького козацтва на о. Хортиці. Однак, ця ініціатива не знаходила підтримки ні в Запорізькому обкомі КПУ, ні в облвиконкомі [61].

Фактично, допоміг дати старт цьому проєкту збіг обставин. На початку серпня 1965 р. у Запоріжжі перебував заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько. Під час особистої зустрічі Микола Киценко звернувся до Петра Тронька з пропозицією створити козацький меморіал на Хортиці, докладно виклавши причини та необхідність його створення.

Ідея була підтримана і П. Тронько погодився особисто контролювати погодження та затвердження нормативних документів в вищих органах виконавчої влади. Перший секретар Запорізького обкому КПУ О. Титаренко та голова облвиконкому Ф. Мокроус написали листа на ім'я голови Ради Міністрів УРСР І. Казанця та першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про необхідність створення Державного заповідника історії запорізького козацтва

на о. Хортиця. 17 серпня 1965 р., в день підписання, цього листа було відправлено до Києва [67, с. 99].

Варто зазначити, що у цьому листі необхідність створення Державного заповідника історії Запорізького козацтва обґрунтовувалася, в першу чергу, не питанням увіковічення козацтва загалом, а прагненням ознаменувати створення заповідника 200-річчям м. Запоріжжя. Заповідник пропонувалося створити у вигляді тематичного садово-декоративного парку, в центрі якого спорудити музей-панораму. Алеї навколо музею пропонувалося прикрасити скульптурами козацьких героїв – Б. Хмельницького, С. Наливайка, І. Сулими.

Створення будь-яких меморіальних об'єктів у той час на рівні республіки мав затверджувати ідеологічний відділ ЦК. А. Скаба, тодішній секретар з ідеології ЦК КПУ, підписав доповідну записку на адресу ЦК КПУ, створену П. Троньком. Однак, у цій записці говорилося вже не про необхідність увічнення всіх «сторінок історії українського козацтва», а лише про спорудження заповідника на о. Хортиця [61].

У доповідній записці відзначалося, що «події героїчного минулого», пов'язані з існуванням Січі та козацтва, залишаються увічненими «вкрай незадовільно». Пам'ятні місця, пов'язані з історією козацтва, які повинні були охоронятися державою, є майже повністю зруйнованими, а деякі – зокрема, Чортомлицька Січ, січові укріплення на Томаківці – залиті Каховським водосховищем. Багато експонатів козацької епохи розпорошено по приватних колекціях, не взяті на облік, або зберігаються в непристосованих музейоховищах і недоступні для масового споглядання.

У документі також зазначалося, що представники української інтелігенції неодноразово зверталися до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР з пропозицією відзначити найбільш відомі події та місця, пов'язані з героїчною боротьбою українського козацтва проти іноземних поневолювачів. У цьому контексті, А. Скаба «вважав за доцільне» підтримати клопотання запорізьких

обкому та облвиконкому. Необхідно зазначити, що у цьому документі фігурує вже інша назва – Державний історико-культурний заповідник.

1 жовтня 1965 р. виконавчий комітет Запорізької обласної Ради видав рішення, заголовок якого був аналогічним із заголовком постанови уряду. На її виконання облвиконком зобов'язував міськвиконком встановити межі садово-декоративного парку, а Запорізький філіал Укрміськбудпроекту забезпечити виконання генерального плану о. Велика Хортиця, в якому передбачити розміщення означених пам'ятних знаків, та представити цей план на розгляд облвиконкому до 10 лютого 1966 р. [61].

Створена Міністерством культури комісія підготувала доповідну записку щодо результатів своєї роботи вже після постанов ЦК та уряду. Записка містила чотири блоки пропозицій. В першу чергу, пропонувалося оголосити острів заповідником без права подальшої забудови житловими будинками. У плані оформлення власне музею-заповідника пропонувалося у північній частині острова створити садово-декоративний тематичний парк зі скульптурами козацьких ватажків, у центрі парку спорудити музей-панораму, присвячену історії козацтва. Примітно, що дана комісія пропонувала з часом перетворити садово-декоративний тематичний парк на етнографічний музей під відкритим небом південних районів України [61].

Запорізьким облвиконкомом протягом року були підготовлені тематичні пропозиції щодо проектування музею-панорами запорізького козацтва. Однак, не дивлячись на фігурування назви «запорозького козацтва», даний музей з самого початку проєктувався не як музей власне козацтва, а як музей історії Запоріжжя. За цим проєктом планувалося відкрити 6-ти тематичних залів. Перша мала бути присвячена археології та ранній історії острова. Друга – формуванню запорізького козацтва та зображенню Хортиці як його «колиски». Третя присвячувалася історії Запорозької Січі як центру боротьби українського народу за своє соціальне звільнення. Четверта – Запорозькій Січі після возз'єднання України з Росією, і п'ята – запорозькому козацтву у

народній творчості. І нарешті, шоста присвячувалася «спадковості» патріотизму та героїці запорожців в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн [61].

Крім того, згідно цього проекту планувалося також відкрити етнографічний музею під відкритим небом, та передбачалася часткова реконструкція Чортомлицької Січі, в тому числі і козацької церкви. На території садово-декоративного парку планувалося розмістити скульптури Т.Г. Шевченка, М. Гоголя, І. Репіна та Д. Яворницького. Крім цього, передбачалося перепоховання на території о. Хортиця праху І. Сірка, Й. Гладкого та П. Калнишевського.

Таким чином, на початковому етапі створення Державного історико-культурного заповідника та садово-декоративного тематичного парку було затягнуте: фактично, від прийняття відповідної постанови до прийняття тематичних пропозицій минуло більше року.

Згідно розпорядження, конкурс мали завершити до 1 травня 1968 р. На його проведення виділялося 4 тис. руб. з коштів обласного бюджету. Але лише 14 лютого 1968 р. відповідним рішенням Запорізького облвиконкому було оголошено про проведення зазначеного конкурсу. 23 липня 1968 р. відбулося засідання журі на якому розглянули 15 конкурсних проєктів.

При цьому жоден з проєктів не був визнаний таким, що повністю вирішує поставлене завдання, а саме демонструє роль козацтва у визвольній боротьбі та роль цієї боротьби у об'єднанні братніх російського і українського народів.

Тільки 29 грудня 1970 р., через 5 років після постанови «Про увіковічення пам'яті козацтва» технічний проєкт музею було затверджено Міністерством культури та Держбудом УРСР. У цьому проєкті передбачалося максимальне збереження природного оточення та відтворення історичного ландшафту острова зі збереженням та реставрацією давніх земляних

укріпленнь. Відповідно до цього проєкту, Інститутом історії АН України на початку січня 1971 р. були вдосконалені пропозиції щодо експозиції музею.

Важливим елементом мала стати картина «Запорожці підтримують історичне рішення Переяславської ради», оскільки запорожці в самій Переяславській раді участі не брали, і тому не було можливості створити окрему діораму, присвячену цій раді. У етнографічній частині музею пропонувалося створити 12–14 куренів. Проте концепція цієї етнографічної частини так і не була до кінця продумано [24, с. 101].

Протягом липня–серпня 1971 р. велись активні підготовчі роботи по спорудженню заповідника. Зокрема, 30 липня президія правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) виділила кошти на спорудження монументальної скульптури «Козаки в дозорі». Працювала робоча група у складі Кириченка, Киценка та Сокульського, на яку покладался обов'язок провести організаційні роботи по виготовленню скульптур і діорам, а також відбору експонатів з музеїв, в тому числі московських, ленінградських та київських.

У Міністерстві комунального господарства УРСР було розглянуто проєкти завдань по реалізації тематичного ландшафтно-декоративного парку та етнографічного комплексу: їх було вирішено об'єднати в єдину архітектурно-ландшафтну композицію. Ці проєкти були розглянуті секцією суспільних наук АН УРСР та президією УТОПІК [61].

Також у цей комплекс було запропоновано додати кілька естрад, відкрити естраду та оглядові майданчики. Звичайно, у такому випадку історичність комплексу, його культурно-духовна цінність значно зменшувалася. З власне етнографічних об'єктів як «бажаний» пропонувався козацька музична школа. 22 вересня 1971 р. спільною постановою Запорізького обкому та облвиконкому було затверджено план спорудження Державного історико-культурного заповідника.

Згідно плану, весь комплекс заповідника мав бути готовим до кінця 1975 р. У тому числі, курган зі скульптурою «Козаки в дозорі» необхідно було спорудити до грудня 1972 р., будівлю музею та причал – до липня 1973 р., етнографічний комплекс – до грудня 1974 р., і тематичний парк – до кінця 1975 р. [61].

Проте, свою історію музей розпочав у 1983 р., коли на острові Хортиця відкрили Музей історії Запоріжжя. Тоді його площа складала 1600 квадратних метрів. Відповідно до історичної політики радянської влади більшість експозицій музею були присвячені саме встановленню радянської влади.

Все ж з часом посилювався інтерес до вивчення саме козацької тематики. Це й стало причиною перепрофілювання музею. Проте, лише в 1992 р. вдалося змінити назву музею на сучасну – Музею історії запорозького козацтва та прибрати експозиції присвячені історії «розбудови соціалізму». Були створені нові експозиції, присвячені життю запорізьких козаків. Проводились на острові нові археологічні розкопки.

Сьогодні музей зберігає понад 30 тисяч знахідок, що висвітлюють історію від найдавніших часів до сучасної доби. Останнім часом у музеї діяло три зали: героїка українського козацтва; козацький побут та Мистецьки витвори присвячені козацтву; українська світлиця XIX ст. Тут зберігається унікальна колекція козацької зброї, монети, і польські предмети, також виставлялися макети козацьких возів і козацькі чайки.

Також у Музеї історії запорозького козацтва діяли виставки, які знайомили відвідувачів не лише з добою козацтва, а й іншими періодами історії України. Так, велика колекція унікальних експонатів розповідає про періодом Русі.

Одна із незаперечних цікавинок музею – діорами «Битва київського князя Святослава», «Військова рада на Січі» та «Визволення міста Запоріжжя 14 жовтня 1943 р.». Окрім того у музеї зберігається колекції іконопису, кахлю, посуду, монет, листівок, зброї і навіть шкіряних виробів, знайдених на місці

Берестецької битви 1651 р., унікальна колекція стародруків козацького часу, серед яких найбільш цінним є Чинопослідування з церкви Покровської Січі 1757 р. [61].

Музею історії запорозького козацтва славиться й історичними загадками. Так неподалік від його стін є величезний курган, звідки відкривається живописний вид на греблю. Історики дотепер не можуть визначити його точного походження. Проте найбільше дослідники схиляються до того, що цей курган – не що інше, як скіфське поховання. Ще однією таємницею острова, на якому розташований Музей історії запорізького козацтва, є кам'яни стовп, на якому написано, що тут, імовірно, вбили князя Святослава. А зовсім поряд ще одна загадка – чорний камінь, який за переказами місцевих мешканців має магічну силу.

Загалом Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» до початку повномасштабного вторгнення Росії залишався одним із потужних центрів пов'язаних із збереженням, дослідженням та популяризації пам'яті про козацтво.

2.3 Пам'ятник Івану Сірку та Івану Богуну

Козаччина – одна з найлегендарніших сторінок історії українського народу. Козацький дух є компонентом національної ідентичності чи не кожного українця. У часи запорізького козацтва центром воєннополітичних баталій, місцем розташування п'яти Запорозьких Січей була територія сучасної Нікопольщини. Поблизу с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області була розташована Чортомлицька Січ. Тут є могила кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка, ім'я якого ще за життя було овіяне легендами, а після смерті, ось уже впродовж трьохсот років, у народній уяві обростає фантастичними сюжетами. Іван Сірко походив

вірогідно, з української православної шляхти. Місцем народження Сірка було Поділля, ймовірно Вінниччина [58, с. 21].

Зовнішній вигляд І. Сірка та його характер суперечать стереотипним уявленням, які склалися в художній літературі: кошовий отаман мав зріст трохи вище середнього, правильні риси обличчя. Польський король Ян Собеський, коли був ще головнокомандувачем військ Речі Посполитої, зустрічався із Сірком у Брацлаві 1671 р. і писав тоді у своєму листі: «Сірко чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий, має велике довір'я у козацькому війську» [53, с. 87].

Джерела засвідчують, що славнозвісний кошовий був глибоко релігійною людиною, аскетом, майже зовсім не вживав алкогольних напоїв, відзначався силою, почуттям власної гідності, воїнською доблестю і високими моральними якостями, хоча щодо ворогів і зрадників вважався суворим і навіть жорстоким. В особі Сірка втілилися найхарактерніші риси тих, хто іменував себе запорозькими козаками, славними низовими лицарями [56, с. 92].

Тому запорожці вісім років поспіль обирали його своїм кошовим отаманом, хоча сам І. Сірко і не завжди прагнув цього.

За відомостями Д. Яворницького, І. Сірко вперше виступив на історичну арену у званні полковника й кошового запорізьких козаків, і відтоді впродовж 26 років, від 1654 р. по 1680 р. активно брав участь у політичному, воєнному житті України. Дослідник історії українського козацтва і визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. В. Голобуцький зазначає, що «Сірко у принципових питаннях завжди керувався ідеєю незалежності України» [58, с. 10].

Помер легендарний кошовий Іван Сірко 1 серпня 1680 р. у себе на пасіці в селі Грушівка. Козацький літописець Самійло Величко, сучасник кошового отамана, так описує похорон Івана Сірка: «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний

кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю... знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська... Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ» [53, с. 204].

1709 р., руйнуючи Чортомлицьку Січ, російські військові загони осквернили козацькі могили, знищили і кам'яний хрест, який був на могилі кошового. Лише 25 років потому, повернувшись на свої займища, запорожці відновили давнє кладовище, а замість хреста на могилі отамана встановили камінь з написом на пам'ятнику помилково було вказано дату смерті Івана Сірка – 4 травня 1680 р. [56, с. 101]. Цей камінь зберігся до наших днів

Наприкінці ХІХ ст. Д. Яворницький відвідав місця колишніх козацьких поселень, зокрема с. Капулівка, де знаходилася могила Сірка. Вона розміщувалася на городі селянина Миколи Олексійовича Мазая і була невеликим земляним пагорбом, обсадженим кучерявими шовковицями та високими тополями. На могилі розміщувалася кам'яна плита на підставці, на якій з обох боків зроблені написи. Цю земельну ділянку з могилою Івана Сірка Д. Яворницький придбав для музею імені О. Поля, як одне із заповідних місць, пов'язаних з історією України. Таким чином, могилу охороняв сам учений.

За радянських часів місцева влада впродовж десятиліть ставилася до могили отамана з цілковитою байдужістю та недбалістю. Ще до Другої світової війни археологи неодноразово клопоталися щодо впорядкування пам'ятного місця, але їхні спроби виявилися безрезультатними. У 1939 р. тодішній голова Нікопольського райвиконкому вважав, що Сірко – «петлюрівець». Отже, і до могили «ворога» радянської влади, як заявляв він, слід ставитися негативно» [21, с. 6].

У 1951 р. експедиція під головуванням наукового співробітника Інституту археології Б. Б. Копилова провела розкопки Чортомлицької Січі,

досліджуючи залишки інших Січей, які мали бути затоплені водами майбутнього Каховського моря. На той час ще залишилася невелика територія колишньої Чортомлицької Січі: частина передмістя і залишки кладовища із занедбаною могилою Сірка. Звернення учасників експедиції до місцевої влади щодо необхідності догляду за могилою не дало результату [21, с. 6].

У 1960 р. (після розливу Каховського моря) на Капулівському мисі встановили чавунне погруддя отамана Івана Сірка, створене дніпровськими скульпторами. Портрети Івана Сірка не збереглися, тож дніпропетровські умільці-ливарники взяли за основу отаманове зображення на відомій картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Постановою Уряду України від 21 липня 1965 р. могилу кошового отамана було взято на Державний облік і під охорону держави як пам'ятку історії республіканського значення. Біля могили встановлено чавунну плиту з написом про те, що могила Івана Сірка перебуває під охороною держави.

У середині 60-х рр. ХХ ст. виникла небезпека повного зруйнування могили: Каховське море підмивало берег, з'явилася кілька ярів, глинистий ґрунт легко сповзав. Громадськість і науковці закликали врятувати поховання. У результаті двох років листування та переговорів між установами всіх бюрократичних рівнів було прийнято рішення про необхідність термінового перенесення праху Івана Сірка в інше місце. Таким місцем мав стати острів Хортиця, де створювали історико-меморіальний музей-заповідник [7, с. 95].

Постанова Ради Міністрів УРСР приймалася за часів Петра Шелеста, який сприяв розвитку національної культури. Сама ж ідея була результатом великої популяризаторської діяльності Миколи Киценка, автора гучної на той час книги «Хортиця в героях і легендах» [53, с. 104].

Ідею створення козацького меморіалу підтримали відомі діячі української культури та історичної наук. Але дещо по-іншому суть питання зрозуміли на Нікопольщині, яка опинилася перед загрозою втрати найважливішого пам'ятника, що втілював її козацьке коріння.

Цілком радянський управлінський апарат Нікопольського району несподівано загальмував виконання Постанови Ради Міністрів, ініціювавши окремий проект створення козацького меморіалу на Нікопольщині. За рішенням райвиконкому біля Сторожової (Бабиної) Могили (курган епохи бронзи), розташованої біля с. Капулівки, було відведено площу, призначену для закладання парку. Сама ж Сторожова Могила мала стати місцем перепоховання Сірка.

Керувала роботами археолог Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького Людмила Крилова. Курган на могилу знімали бульдозером вручну, у дощову й вітряну погоду, при світлі автомобільних фар. Дубова труна з останками була пошкоджена. У труні із зітлілими шматками атласної оббивки було виявлено скелет і череп із залишками волосся і бобрової шапки. 27 листопада останки І. Сірка було розкладено у новій сосновій домовині та поховано на Сторожовій могилі. Наступного дня яму, обкладену цеглою, перекрили бетонними плитами, а зверху висипали кілька тонн бетону [53, с. 144].

Оформили Сторожову (Бабину) могилу з прахом Івана Сірка не найкращим чином. На постамент поставили відлите ще 1956 р. погруддя, а на середині бетонних сходів – пам'ятник Сіркові, встановлене ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: «Тут була Запорозька Січ», хоча Бабина могила не входила до території Січі. Біля підніжжя спорудили гранітну дошку з викарбуваним у середині ХХ ст. написом: «Тут похований кошовий отаман війська Запорозького Іван Сірко» [54, с. 109].

Згодом стало відомо, що Л. Крилова віднайшла в домовині череп і окремі кістки Івана Сірка та замінила їх іншими. Представники влади Дніпропетровська офіційно повідомили, що череп Івана Сірка передано 27 листопада 1967 р. до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, де в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції

працював професор М.М. Герасимов. Учениця професора Г. Лебединська реконструювала на основі черепа портрет Сірка.

Скульптурний портрет отамана експонується у залі № 3 («Історія України і краю у XIV – XVIII ст. Запорозьке козацтво») Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького. За реконструкцією Г. Лебединської нікопольський скульптор Валентин Шконда виготовив погруддя Івана Сірка. Чавунну відливку за гіпсовим погруддям доручили формівнику ливарного цеху Миколі Брею.

У рік 300-річчя від дня смерті Івана Сірка (1980) його погруддя, виготовлене 1956 р. за картиною І. Рєпіна, замінили новим. Погруддя 1956 р. врятували від переплавки. Тепер воно знаходиться в Капулівській школі.

Понад 20 років череп національного героя Івана Сірка залишався у фондах Інституту етнографії Академії наук СРСР у Москві. Ніхто з організаторів перепоховання не потурбувався про перенесення його в Україну. У часи застою на козацьку тематику взагалі було накладено табу. 1989 р. київський антрополог С. Сегеда за дорученням часопису «Пам'ятки країни» забрав череп із Москви й привіз до Києва, де він зберігався у сейфі редакції цього часопису.

У 1990 р. під час святкування 500-річчя козацтва череп передали до Нікопольської районної ради для вирішення питання про його подальшу долю. Після тривалих дискусій останки Сірка вирішили поховати в одній могилі.

Археолог Володимир Ромашко розклав останки у новій дубовій труні, долучивши до них кістки та череп, вилучені 1967 р. 21 серпня 2000 р. їх урочисто поховали. Домовину несли на плечах козаки, за нею вели вкритого малиною попоною коня. Опустили домовину в могилу під грім рушничних салютів [53, с. 174].

Нарешті останки Івана Сірка були зібрані разом і впокоїлися в одній могилі. Тоді ж було прийнято рішення про реконструкцію могили і перетворення місця поховання у меморіальний комплекс «Могила Кошового

отамана Івана Сірка», занесена до Державного реєстру пам'яток України національного значення. 18 грудня 2010 р. у с. Капулівка на Меморіалі славетного отамана Війська Запорізького низового Івана Сірка відбулося відкриття і освячення каплички та козацької вежі [63, с. 74].

Композиція меморіального комплексу, присвяченого І. Сіркові має урочистий вигляд. Високий пагорб асоціюється з козацькими могилами. На його вершині постамент простих кубічних форм з погруддям отамана. Скульптор В. Шкода за основу свого твору взяв портрет І. Сірка з реконструкції Т. Лебединської. У цьому погрудді скульптор уникає зовнішніх прийомів героїзації: лише енергійний поворот голови вносить у композицію твору динаміку, посилюючи вольові риси героя-лицаря. Але характеристика образу отамана тут значно ширша. Скульптор трактує образ І. Сірка через призму історії, уникає оповідальності, відкладаючи все другорядне. Тут Сірко – не тільки воїн, який не програв жодної битви, а й політичний діяч, котрий залишив яскравий слід в історії України та Європи [56, с. 72].

У композицію меморіалу включено і перший пам'ятник Сіркові, встановлений запорожцями. Кам'яна плита підковоподібної форми погано зберіглася, проте можна розібрати написи та зображення на обох сторонах цієї унікальної пам'ятки. На одному з боків вирізьблено православний рівнораменний хрест, кінці якого завершуються трилисниками. Такий хрест символізує Трійцю [58, с. 121]. Також він використовується для позначення Воскресіння Христового. Над хрестом висічені букви «ІНЦІЙ» – Ісус Назарей Цар Юдейський. По сторонах вертикальної гілки хреста букви ІС ХС – Ісус Христос. Під горизонтальною гілкою слово НІКА, що означає перемогу Христа над смертю. У нижній частині плити вирізьблено спис, довгу тростину й букви К П П Т Р. Ці букви є символами копія Лонгина і тростини з губкою.

Подібну іконографію можна бачити на українських іконах і фресках із зображенням сцени розп'яття. На другому боці плити ще можна прочитати напис: «Року Божого 1680 мая 4 представився раб Божий Іоан Сірко.

Дмитрович отаман кошовий війська запорізького за його царської пресвітлої величності Федора Олексійовича пам'ять праведного з похвалами» [49, с. 154–155].

На місці старої могили Івана Сірка на Капулівському мисі 1990 р. встановлено пам'ятний знак: гранітна плита з написом «Тут знаходилась могила кошового отамана Івана Сірка, де він був похований 2 серпня 1680 р.», поруч – плита з хрестом і фігурою скорботного ангела.

Така довга дорога до гідного втілення образу видатної історичної особи – явище, характерне для багатьох пам'ятників уславленням героям козацької доби. Можна назвати пам'ятник Богданові Хмельницькому (м. Чигирин Черкаської обл.), Петрові Сагайдачному (с. Кульчиці Самбірського району Львівської обл.), Іванові Мазепі (с. Мазепинці Білоцерківського району Київської обл.), Іванові Виговському (с. Германівка Обухівського району Київської обл.) та інші. Пам'ятники встановлювали здебільшого на місцях героїчних битв або поховань. А отже, усі вони мають, окрім мистецького, ще й велике історичне значення [21, с. 7].

Іван Богун – одна з видатних постатей козацької доби, чиї подвиги стали символом боротьби українського народу за свободу та незалежність. Його стратегічний геній, самовідданість і лідерські якості перетворили Богуна на народного героя, який залишився в пам'яті нащадків як незламний захисник рідної землі.

Проте, за радянських часів, ставлення до Івана Богуна, як і до багатьох національних героїв, було неоднозначним. Радянська ідеологія акцентувала увагу на класовій боротьбі, відкидаючи національно-героїчні образи, які не відповідали офіційній доктрині. Богуна не повністю ігнорували, але його роль в українській історії приглушували, часто згадуючи лише як одного з багатьох козацьких полководців, позбавляючи його образу глибокого патріотичного змісту.

Минуло майже три століття, перш ніж на землях України, що пережили падіння трьох імперій, з'явився пам'ятник герою. У 1954 р. у м. Вінниця в парку «Кумбари», на можливому місці історичних боїв, було встановлено пам'ятний знак козакам Івана Богуна. Пам'ятник кілька разів реконструювали, зберігаючи оригінальний вигляд; остання реставрація відбулася у 2013 р.

Розташований на центральній алеї парку «Кумбари», на пагорбі, біля річки Південний Буг, пам'ятник представляє собою квадратну колону з тесаного граніту (висотою 2,5 м, шириною 1,75 м, глибиною 1,4 м) з мармуровою табличкою на фасаді, де зазначено: «На цьому місці в березні 1651 р. козацькі загони під керівництвом героя визвольної війни Івана Богуна розгромили війська польсько-шляхетських загарбників». Автор проекту – каменяр П. М. Осика [48, с. 67-68].

У 2021 р. у центрі Вінниці активісти встановили великий символічний камінь на честь Івана Богуна, наголошуючи на необхідності повноцінного пам'ятника. Камінь розташований перед колишнім кінотеатром «Росія», поряд із площею, названою на честь Івана Богуна, біля комплексу «Мури». Ця місцевість, між вулицями Магістратська, Соборна і центральним мостом через Південний Буг, є історично значущою, адже саме тут розгорталися події оборони Вінниці. Активісти вважають це місце найкращим для майбутнього пам'ятника захиснику міста [75, с. 104].

Камінь, виготовлений із білого пісковика, було встановлено завдяки благодійним пожертвам членів ініціативної групи. На його лицьовій стороні викарбувано: «Цей камінь є символом волі вінничан встановити на цій площі пам'ятник оборонцю нашого краю, Вінницькому полковнику Івану Богуну. Громада м. Вінниці. 23.05.2021» а також зображено герб Івана Богуна з його печатки. На зворотному боці каменю розміщено українські орнаменти, які символізують безперервність буття українського народу відомий ще з часів трипільської та черняхівської культур.

Під час урочистого заходу громадяни вшанували Івана Богуна та всіх героїв, що загинули за незалежність України, зокрема під час козащини та сучасної російсько-української війни. Ініціативна група також звернулася до міського голови Вінниці Сергія Моргунова та депутатів міської ради з проханням внести рішення про встановлення пам'ятника в концепцію забудови території та провести конкурс на визначення найкращого проекту майбутнього пам'ятника. Активістами був оголошений збір коштів на створення нового повноцінного пам'ятника. Проте питання й досі залишається не розв'язаним.

Окрім Вінниці, пам'ятники Івану Богуну встановлені і в інших населених пунктах, зокрема у селі Смолява Берестечківської громади відбулося урочисте відкриття та освячення меморіального знаку на честь видатного українського полководця. Ініціатива створення меморіального знаку належала місцевому мешканцю фермеру Анатолію Маслічуку, який спільно зі своїми товаришами, скульптором Іваном Хом'яком зуміли втілити задум в життя. На пам'ятнику зображені полководець Іван Богун верхи на коні, його шабля, скіпетр, герб, кобза та карта-схема відходу війська з-під Берестечка 10-17 липня 1651 р. [23, с. 198-201].

Інші пам'ятні знаки, присвячені І. Богуну, можна знайти також у м. Умань, де він брав активну участь у захисті міста від польського наступу. У цих місцях встановлення пам'ятних знаків і табличок є способом зберегти пам'ять про визначну роль Івана Богуна в історії України та популяризувати знання про його героїчні подвиги серед місцевих мешканців і туристів. Проте деякі з пам'ятників, особливо в менших містах і селах, потребують фінансової підтримки для належного збереження.

Національний банк України у 2007 р. випустив пам'ятну монету номіналом 5 гривень, присвячену Івану Богуну, у рамках серії «Герої козацької доби». Випуск монети став частиною широкої ініціативи з увічнення видатних діячів української історії. На аверсі монети зображено державний герб

України та козацькі символи, що підкреслюють значення козацтва для національної історії та культури. На реверсі монети розташований портрет Івана Богуна в традиційному козацькому вбранні, із шаблею і хрестом, що символізує його духовну та військову боротьбу за свободу рідної землі [23, с. 104].

Розгляд козацької спадщини у радянському наративі демонструє складний і суперечливий підхід влади до історичної пам'яті. З одного боку, радянська влада активно використовувала образ козацтва для ідеологічних цілей, створюючи меморіальні об'єкти, монументи та музеї, які підкреслювали «дружбу народів» та виправдовували імперську політику. З іншого боку, автентична історія козацтва, його дух свободи та боротьби за незалежність часто ігнорувалися або спотворювалися в офіційному наративі.

Знищення історичних пам'яток, зокрема під час створення Каховського водосховища, і затягування зі створенням Державного історико-культурного заповідника на Хортиці свідчать про реальне нехтування радянської влади історичною спадщиною, якщо вона не відповідала ідеологічним цілям. Навіть при створенні меморіальних об'єктів, таких як музей на Хортиці, акцент зміщувався на підкреслення вигаданих «братніх зв'язків» між українським та російським народами, що спотворювало історичну правду.

Таким чином, у радянський період козацька спадщина стала інструментом пропаганди, який більше працював на підтримку імперського міфу, ніж на збереження та вшанування автентичної пам'яті. Лише після відновлення незалежності України розпочався справжній процес відновлення історичної справедливості, зокрема через встановлення пам'ятників, карбування монет та переосмислення ролі героїв, таких як Іван Богун. Це свідчить про те, що національна пам'ять про козацтво є не лише частиною історії, а й важливим чинником у сучасному формуванні української ідентичності та боротьбі за незалежність.

РОЗДІЛ 3

ЗБЕРЕЖЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Козацька минувшина в політиці пам'яті незалежної України

90-ті роки XX ст., які увійшли в історію України, як час віднови і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі дослідження і збереження пам'яток культурної спадщини. Проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. належить до числа найважливіших подій в історії української нації, яке за своїм значенням можна порівняти з Національно-визвольною війною середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

Спираючись на багатовікову історію українського державотворення, український народ отримав шанс на побудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Про цю подію мріяли десятки поколінь, які вболівали за історичне минуле, збереження національних традицій, історико-культурної спадщини. Важливо, що ці питання знайшли своє відображення в прийнятій у 1996 р. Конституції України. Пряме відношення до охорони і збереження історико-культурної спадщини мають статті 54 і 66. Так, у статті 54 проголошується, що «культурна спадщина охороняється законом, і держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність» [55, с. 9].

Положення Конституції України стали правовою основою для розробки пам'яткоохоронного законодавства, всіх нормативно-правових документів, які регулюють відносини в суспільстві, пов'язані з охороною культурної спадщини. Початок XXI ст. був позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. Закони України: «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону

археологічної спадщини» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.), «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2006 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» (2010 р.). створили ґрунтовну законопроект подавчу, нормативно-правову та методологічну базу в пам'яткоохоронній сфері [31, 32].

Важливою подією стало прийняття нового Закону України «Про охорону культурної спадщини», який набув юридичного статусу 8 червня 2000 р. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. попередній Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» значною мірою дублював відповідний союзний закон і повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентуючи увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини [32].

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», до культурної спадщини належить лише нерухомі пам'ятки, а охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюється відповідно законодавством про музейну і архівну справу.

В новому законі закладено принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення з проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження культурної спадщини. З прийняттям нового Закону усунуто колізії в культурологічній сфері, а понятійно-термінологічний апарат узгоджено з міжнародними стандартами [32].

Прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини України», викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти в світове співтовариство та вирішити низку проблем, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну [32]. Він засвідчує зміни, що відбулися в пам'яткоохоронній сфері України як незалежної держави.

Одним із пріоритетних напрямів стала політика збереження історико-культурної спадщини, зокрема пов'язаної з козацтвом. Ця спадщина стала важливим елементом формування національної ідентичності та об'єднання суспільства навколо спільних історичних цінностей. Особливу роль у цьому процесі відіграє Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, (УТОПІК) яке опікується виявленням, збереженням і популяризацією пам'яток, пов'язаних із козацькою історією. Завдяки його діяльності в Україні проводяться реставраційні роботи на пам'ятках архітектури, організовуються тематичні виставки, видання та наукові конференції. На базі національних і краєзнавчих музеїв реалізуються проекти, спрямовані на вивчення та популяризацію козацького минулого [23, с.85].

Серед ключових музеїв, що зберігають пам'ять про козацтво, варто виокремити Музей гетьманства в Києві, який став центром дослідження історії козацької еліти та гетьманської влади. Він пропонує багатий експозиційний матеріал про видатних гетьманів України, зокрема Івана Мазепу, Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика та інших [60].

Також популярним є Музей слобідського козацтва в Харкові, що знайомить відвідувачів з історією козацтва в Слобідській Україні. Його унікальні експонати висвітлюють побут, військове мистецтво та культурні традиції слобідських козаків [63].

Особливий інтерес викликає Мамаєва Слобода – етнографічний комплекс у Києві, що став прикладом успішного поєднання історичної тематики з

сучасним підходом до створення туристично привабливого об'єкта. Комплекс відтворює атмосферу козацького села XVII–XVIII століть. Тут проводяться народні свята, фестивалі, майстер-класи, завдяки чому цей музей став не лише освітнім, але й прибутковим культурним проєктом [63].

Щодо нових пам'ятників, після здобуття незалежності в різних регіонах України з'явилися численні монументи, присвячені видатним постатям і подіям козацької епохи. У серпні 1991 р. в центрі м. Жовні Води, де відбулася перша переможна битва Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, з'явився унікальний пам'ятник героям визвольної війни 1648–1654 рр. Винятковість меморіалу визначається зображенням трьох кінних фігур: Івана Богуна, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса. Пам'ятник було зроблено відомими київськими скульпторами Ю. А. Білостоцьким, А. Супрун, В. Гнєздиловим. По висоті пам'ятка досягає 11,5 м. [73].

У 1999 р. на о. Хортиця з'явився пам'ятник засновнику Запорозької Січі – Байді Дмитру Вишневецькому. У 2001 р. на Майдані Незалежності встановили меморіальну композицію присвячену легендарному козаку Мамаю. Подібні пам'ятники стали важливими символами вшанування героїчного минулого українського народу.

Показово, що в Україні з'явилися пам'ятники гетьманам, які за радянського часу вважалися зрадниками. Так, у 1994 р. у с. Мазепинці на Київщині було встановлено погруддя Івана Мазепи [70]. Саме це село вважається місцем його народження. Пам'ятник Івану Мазепі є важливим символом національної пам'яті українського народу та боротьби за незалежність. Цей невеликий, але знаковий монумент привернув увагу дослідників, істориків та громадськості до вивчення життя й діяльності Івана Мазепи. У часи радянської влади постать Мазепи була піддана жорстокій пропагандистській критиці, а його діяльність трактувалася виключно в негативному контексті як «зрада» Москві.

У 2009 р. ще одне погруддя Мазепі з'явилося у Чернігові. Цей пам'ятник наголошував на зв'язку І. Мазепи з історією цього стародавнього міста, де він активно розбудовував церкви й підтримував культуру. Встановлення пам'ятника відбулося у складних суспільно-політичних умовах, що підкреслює важливість збереження національної пам'яті навіть у часи протидії з боку проросійських сил.

У 1991 р. в Батурині на рештках земляних валів заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи був насипаний курган і встановлений хрест в пам'ять про мешканців міста, страчених у 1708 р. російськими військами за підтримку гетьмана, неподалік – пам'ятна плита з портретом І. Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни» [23, с.85]. А в 1993 р. на базі нерухомих пам'яток історії та культури створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини [65].

У Полтаві було встановлено пам'ятний знак загиблим українським козакам, облаштовано лінію редутів та споруджено ротонду, що дозволяють уявити події часів Полтавської битви. Громадськість у відповідні дні битви вшанує пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві. У 2010 р. в селі Жуки на Полтавщині був відкритий Меморіальний комплекс слави українського козацтва. Місце для меморіалу було вибрано не випадково, саме тут народився жив та знайшов свій вічний спочинок козацький літописець Самійло Величко.

Знаковим став 2016 р., коли у Полтаві відкрили перший в Україні пам'ятник Івану Мазепі у повний зріст. Ця подія була довгоочікуваною і мала глибокий символічний зміст, адже Полтава асоціюється з битвою, яка стала кульмінацією політичної кар'єри гетьмана. Битва під Полтавою (1709) стала переломним моментом у боротьбі України за незалежність, і саме через

поразку у ній І. Мазепа довгий час залишався суперечливою постаттю в українській історії [71].

Процес створення пам'ятника у Полтаві розтягнувся на кілька років. Ідея виникла ще у 2008 р., однак реалізація тривала майже десятиліття. Значну роль у спорудженні монумента відіграла діяльність міської громади, Всеукраїнського товариства «Просвіта» і зокрема українського дисидента Миколи Кульчинського.

Пам'ятник був встановлений на Соборній площі перед Свято-Успенським кафедральним собором. Авторами скульптури були Микола та Назар Білики, які зобразили гетьмана у гордовитій поставі зі скіпетром у руці, що символізує його державницькі прагнення. Відкриття монумента супроводжувалося широким громадським резонансом. Подію відзначили як символ відновлення історичної справедливості щодо І. Мазепи.

Встановлення пам'ятника було важливим кроком у збереженні пам'яті про боротьбу українського народу за незалежність і визнання значущості ролі гетьмана в історії. Пам'ятник у Полтаві також став першим у світі монументом Мазепі у повний зріст. Це підкреслює міжнародну важливість вшанування українського гетьмана, чие ім'я було викреслене з історії на багато років. Таким чином, монументальне увічнення Івана Мазепи стало важливою частиною формування національної ідентичності в сучасній Україні.

Інший гетьманом який за радянського часу піддався забуттю та таврувався як зрадник Іван Виговський теж постав у меморіальному просторі України. У родовому гнізді гетьмана в с. Вигів на Житомирщині у 2002 р. йому встановили погруддя [69]. Дещо пізніше пам'ятники І. Виговському були встановлені у Германівці на Київщині, де відбулася в 1659 р. Чорна рада, після якої Іван Виговський змушений був скласти булаву, а також у Шаповалівці на Сумщині, де у 1659 р. відбулась Конотопська битви, у якій гетьман здобув перемогу над московським військом. А у с. Руда на Львівщині був відкритий

музе-меморіал Івану Виговському. За припущеннями науковців саме там був похований гетьман [23, 85].

Пам'ять про козаків почала відновлюватися на регіональному рівні. Вона втілювалася у встановленні пам'ятників козакам-засновникам населених пунктів. Так, у м. Дружківка у 2008 р. був встановлений меморіал козаку Дружку, який за переказами заснував на березі Торця сторожу для захисту від набігів татар. Саме на цьому місці у подальшому постало місто Дружківка. Але версія козацького виникнення населеного пункту довгий час не приймалася радянською владою. А в 2011 р. у Кривому Розі був встановлений пам'ятник козаку Ждан Рогу, який вважається засновником міста. Скульптурна композиція зображує момент сходження козака Рога з коня біля місця впадіння річки Саксагань у Інгулець. Скульптура виготовлена з бронзи та встановлена на брилі із залізної руди, що символізує економічну специфіку регіону. Загальна висота цього меморіалу складає 5 м 30 см. [72].

Пам'ятки, пов'язані з козацтвом, включають не лише монументи, а й інтерактивні проекти. Так, на острові Хортиця, який є ключовим символом козацької історії, з'явився комплекс, присвячений історії Запорозької Січі. Щорічно тут проходять фестивалі, реконструкції та інші культурні заходи, які привертають увагу тисяч туристів.

Крім того, у політиці пам'яті сучасної України важливу роль відіграють колекційні монети, присвячені козацтву, випущені Національним банком України. Так, у 1997 р. з нагоди 500-річчя українського козацтва була випущена пам'ятна монета із зображенням козаків зі зброєю та атрибутами, які символізують героїзм і дух боротьби. У 2009 р. серію продовжила монета, присвячена гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному, відомому своїми військовими перемогами та внеском у зміцнення козацького війська. Ці монети не лише виконують функцію матеріальних пам'яток, а й слугують засобом популяризації історії козацтва серед широкої аудиторії.

Такі символічні проекти сприяють зміцненню інтересу суспільства до власної історії та культурного спадку. Культурні фестивалі, такі як щорічний фестиваль на Хортиці або святкування Дня козацтва, також відіграють важливу роль у популяризації цієї тематики. Вони об'єднують науковців, митців, істориків та широку аудиторію, сприяючи розбудові національної пам'яті.

Таким чином, у незалежній Україні відновлення історичної пам'яті про козацтво стало багатограним процесом. Воно охоплює діяльність музеїв, створення нових пам'ятників, проведення фестивалів, випуск монет і розвиток культурно-історичних комплексів. Ці заходи сприяють не лише збереженню минулого, але й інтеграції історичної спадщини в сучасне життя, формуючи новий рівень національної свідомості.

В нових умовах реалією стає, вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань, погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися. Можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробити можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання. В той же час, Закон України «Про охорону культурної спадщини» не вирішує низку нагальних проблем, оскільки потребує прийняття підзаконних актів, які б регулювали їх виконання [34, с. 54].

В Україні розгорнулася робота по інвентаризації всіх наявних пам'яток і створенню Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного і місцевого значення. Робота над складанням Реєстру це складний і тривалий процес, який вимагає спільних зусиль наукових, державних інституцій, громадських організацій, відповідних коштів для підготовки пакету документів на кожну пам'ятку, запропоновану до Реєстру [35, с. 105].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України до Державного реєстру нерухомих пам'яток України заносяться «об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю [34, с. 56].

Створення реєстру, розробка методичних засад по його підготовці покладена на Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень при Міністерстві культури і туризму. Основна робота по перевірці стану пам'яток, підготовці пакету документів на всі історико-культурні об'єкти, в тому числі на виявлені в ході пошукової науково-дослідної діяльності, виконується на місцях. Робота над реєстром дозволяє переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні на основі нових концептуальних засад, переглянути підходи до визначення пам'яток національного значення.

Створення реєстру дозволяє провести інвентаризацію всіх наявних історико-культурних об'єктів, уточнити загальну кількість пам'яток по окремим областям і в цілому по Україні, визначити їх стан, місце розташування, отримати відповідні характеристики. За даними Держкомстату України на 2009 р. в Україні нараховується 143424 нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини (з урахуванням внутрішньо комплексних одиниць), у тому числі 53456 – пам'ятки історії. Найбільш відомі пам'ятки світового значення вносяться до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [23, с. 86].

Історико-культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства,

джерелом європейської колективної пам'яті. Крім зазначених пам'яток, до Списку можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема національний заповідник «Хортиця».

Попри формування законодавчого поля, громадські ініціативи та небайдужість громадян, що спостерігається у питанні збереження історичного спадку, у тому числі і про добу козацтва, в сучасній Україні існує ще багато проблем. Потреба в пропагуванні національної ідеї шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів, у тому числі і козаків, залишається актуально.

Причиною тому є, що на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали. В останні роки, особливо з початком повномасштабної війни росії проти України, настали суттєві зрушення до утвердження символів, які персоніфікують Україну.

Водночас державним інституціям та громадським організаціям потрібно докласти значних зусиль для збереження та відродження національної історії в меморіальному просторі України. Окрім ситуації війни та цілеспрямованого знищення українського культурного, історичного спадку російським агресором, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Подекуди масштаби руйнування пам'яток набувають катастрофічних та незворотного розмаху.

Збереження козацької спадщини зустрічає і чимало викликів. В умовах глобалізації, коли світова культура все більше проникає в українське суспільство, зростає ризик втрати національних особливостей і традицій.

Держава прагне протистояти цьому через політику культурного захисту, зберігаючи і трансформуючи традиції козацтва, роблячи їх актуальними для сучасних реалій. В умовах війни козацька спадщина отримала додатковий символізм як відображення боротьби за незалежність і свободу. Ідеали

козацтва стали прикладом для українських військових і волонтерів, які захищають країну від агресії. Таким чином, козацька спадщина не лише зберігається як історична пам'ять, але й адаптується до сучасних умов, набуваючи нового значення як символ стійкості та патріотизму [24, с. 99].

У підсумку, козацька спадщина стала важливим елементом політики пам'яті незалежної України, сприяючи консолідації українського суспільства, формуванню національної ідентичності та збереженню історичних цінностей. Законодавчі заходи, культурні ініціативи, освітні програми, археологічні та наукові дослідження – усе це становить комплексний підхід до збереження та популяризації козацької спадщини. У сучасній Україні козацтво набуло статусу символу національної боротьби за незалежність і свободу, що продовжує надихати українців і слугує потужним джерелом патріотизму та гордості за свою історію.

3.2 Сучасні музейні комплекси історії козацтва

Українське національне відродження зумовлює необхідність осмислення безцінного культурного потенціалу, набутого нашими предками. Важливим засобом піднесення української національної свідомості є музеї, що зберігають і доносять до нас унікальні пам'ятки культури, які яскраво демонструють самобутність українського народу. Одним з таких є Музей археології Національного заповідника «Глухів», у якому широко представлені багатовікові традиції та матеріалізована історія Глухівщини в контексті формування українського етносу [66].

Фондова колекція Національного заповідника «Глухів» нараховує близько 5 тис. предметів. Її четверта частина належить до доби українського козацтва XVII–XVIII ст. Археологічні дослідження центральної історичної частини міста, розпочаті ще на початку 80-х років XX ст., надали ученим багатий матеріал того часу. Це не тільки рухомі пам'ятки, які потрапили до

музею, а й залишки архітектурних об'єктів, господарських споруд, майстерень [66].

На теренах Глухова знайдені різноманітні предмети доби українського козацтва. Найпоширенішими з них є керамічні вироби, зокрема кухонний та столовий посуд: горщики різних розмірів, миски-покришки, макітри, тарілки, сковорідки, кухлі. Речі побутового вжитку представлені світильниками, іграшками, люльками. До найцікавіших зразків будівельного матеріалу можна віднести архітектурно-декоративні кахлі, більшість з яких виготовлялася у місцевих майстернях. Окрему групу складають різноманітні скляні речі: пляшки, кухлі, вази, фрагменти віконниць. Доповнюють колекцію козацької доби і залізні предмети – цвяхи, замки, ключі, бляхи для оздобу поясів, підківки. На жаль, вцілілих зразків зброї того часу у Глухові ще не знайдено, але маємо деякі дрібні предмети, пов'язані з озброєнням козаків: свинцеві кулі, виливки для куль, а особливо цікаві – залишки гвинтів, які утримували кремень, власне кремені тощо [66].

Серед такого розмаїття знахідок рідкісними є вироби з кістки. Цікавим зразком гравірування по кістці є плакетка, знайдена у центрі міста. Це слово прийшло у нашу мову з французької і у перекладі означає пластину, витвір медальєрного мистецтва з рельєфним зображенням. Глухівська знахідка має округлу форму. Вона оздоблена гравіруванням з рослинного орнаменту і профілю чоловіка з закрученими вусами, на голові якого знаходиться капелюх у вигляді кораблика. На зворотному боці є сліди у вигляді паралельних ліній, які свідчать про вид з'єсування. Діаметр плакетки становить близько 3,5 см.

Знахідка була б єдиною, якщо б одна деталь – ще два аналогічні знайдені у різних місцях України: на Середньому Дніпрі та в селі Гельмязів на Черкащині, і на полі Берестецької битви (1651 р.). У гравіровках дійсно повторюються всі елементи: капелюх у вигляді кораблика, закручені вуса, рослинний орнамент), не слід відносити їх до робіт одного й того ж майстра, бо виконані ці кілька штучно виготовлених предметів різним почерком [66].

Об'єднує їх безперечно лише одне – те, що датуються вони приблизно одним періодом.

У фондах заповідника зберігається цікава колекція будівельних матеріалів, починаючи від фрагментів глиняної обмазки скіфського житла, плінфи, вапняного розчину різного періоду, до цегли XVI – XX ст. 2001 р. на території Глухова в давньоруському шарі був знайдений фрагмент плінфи, який вкритої поливою зеленого кольору. Оскільки на цьому місці у 1692–1693 рр. постала Миколаївська церква, яку розібрали на цеглу в XVIII ст., то ймовірно, що фрагмент поливаної плінфи належить до давньоруського храму. Історичний аналіз цього давньоруського матеріалу, виявленого в шарі з слідами кіптяви, знайденого в центрі міста, вказує на залишки давньоруської печі у цьому місці [66].

Музей археології Національного заповідника «Глухів» періодично організовує та проводить тематичні тимчасові виставки за матеріалами фондів заповідника. Це дозволяє зосередити увагу на темах, що наразі хвилюють суспільство, викликають інтерес, передають досвід минулих поколінь, розкривають проблеми історичних традицій та побуту Сіверщини. Таким чином відбувається переосмислення історичних фактів, накопичення нового матеріалу, розширення інформаційного потенціалу, формування національної історичної пам'яті тощо. Незважаючи на складності сучасного життя, заповідник і надалі працює над збагаченням своїх фондів колекцій, зберігаючи специфіку і роль посередника, котрий не тільки охороняє, а й створює культурне середовище Глухова [59].

Глухів, як адміністративний і культурний центр Гетьманщини у XVIII ст., відігравав ключову роль у політичному та суспільному житті козацької України. Експозиції та науково-дослідна діяльність заповідника зосереджені на відображенні важливих аспектів козацької спадщини, які вплинули на формування української державності та національної ідентичності.

Однією з ключових складових заповідника є експозиції, присвячені гетьманській столиці та життю українських козаків. У музеї зібрано багатий матеріал, який висвітлює адміністративну структуру Гетьманщини, військове мистецтво козаків, їхній побут і культурні традиції. Особливу увагу приділено ролі Глухова як столиці Гетьманщини після 1708 р., коли місто стало місцем резиденції гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського.

Експозиція музею включає археологічні знахідки, які пов'язані з добою Гетьманщини. Серед експонатів представлені предмети побуту, військове спорядження, монети, а також документи, що ілюструють політичну та культурну діяльність гетьманської адміністрації. Значне місце займають зразки козацької зброї, такі як шаблі, пістолі та крем'яні мушкети, що демонструють рівень військової організації та майстерності козаків.

Окрему увагу приділено постатям гетьманів, які керували Гетьманщиною під час її розквіту. Портрети, архівні документи та реконструкції резиденцій відтворюють образи видатних діячів української історії. Зокрема, унікальні матеріали розповідають про діяльність Кирила Розумовського, останнього гетьмана Лівобережної України, який намагався реформувати козацьке управління та відродити автономію України в складі Російської імперії.

Музей також зберігає пам'ять про культурні та релігійні аспекти життя козацької еліти. У його фондах представлені церковні атрибути, книги, ікони, які використовувалися у козацькій столиці. Важливим компонентом експозиції є документи та карти, які ілюструють діяльність Глухівського полкового управління та взаємини козацтва з іншими європейськими державами.

Науковці та співробітники заповідника проводять роботу, спрямовану на популяризацію козацької історії. Щорічно тут організовуються виставки, наукові конференції та тематичні заходи, що привертають увагу громадськості до спадщини козацької епохи. Заповідник став місцем, де відвідувачі можуть

відчути дух Гетьманщини, ознайомитися з внеском козаків у розвиток української державності та відновити зв'язок із національним минулим.

Батурин у свій час був столицею лівобережних гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. У 1993 р. у місті був відкритий Національний заповідник «Гетьманська столиця Батурин». Цей заклад є найбільшим в Україні історико-культурним комплексом, присвяченим Гетьманщині. Він включає численні архітектурні пам'ятки, музеї, виставкові експозиції та унікальні колекції. Зокрема, до його складу входять Палацово-парковий комплекс гетьмана Івана Мазепи, Спасо-Преображенський кафедральний собор, Музей українського вишивання та Музей археології Батурина [65].

Музей археології розпочав свою роботу 22 січня 2009 р. Сам музей розташований у будівлі, яка є пам'яткою архітектури місцевого значення, Воскресенській церковно-парафіяльній школі, яка була збудована у 1904 р. Основою для створення музею стала велика археологічна колекція, зібрана заповідником. Експозиція музею організована в трьох тематичних напрямках: «Батурин стародавній», «Батурин козацької доби» та «Батурин – гетьманська резиденція». На площі 128,5 кв.м представлено близько 700 унікальних експонатів [65].

Тематика музейних залів охоплює великий часовий проміжок від перших поселень на території Батурина до трагічної загибелі міста 13 (2) листопада 1708 р. Серед експонатів музею знаходяться рідкісні історичні й художні об'єкти. Зокрема побутові речі запорозьких козаків, предмети з гетьманських резиденцій, а також артефакти, пов'язані з героїчною обороною Батурина. Особливою цінністю та емоційністю вирізняються натільні іконки, хрестики жертв, уламки гармати й церковного дзвону, які є беззаперечними доказами спустошення й спалення міста, а також масового знищення його мешканців. Вони допомагають доторкнутися до історії, уявити життя козаків, відтворити події Батуринської трагедії.

Окрім музею-заповідника, у Батурині функціонують й інші культурно-історичні заклади. Серед них Батуринський міський краєзнавчий музей. У ньому зберігаються експонати, що репрезентують історію міста. У місті також знаходиться літературно-меморіальна квартира видатного українського літератора, драматурга Івана Котляревського.

Особливе місце займає Майдан Гетьманської слави, розташований навпроти Воскресенської церкви. Тут у 2009 р. встановлено символічний пам'ятник «Гетьмани. Молитва за Україну» [68]. Скульптурна композиція включає п'ятьох українських гетьманів, портрети яких були ретельно відтворені на основі історичних джерел. Серед них є і скульптура останнього гетьмана України Кирила Розумовського.

Унікальною пам'яткою Батурина є Воскресенська церква-усипальниця Розумовського, одне з небагатьох збережених гетьманських поховань. На території музею-заповідника «Гетьманська столиця Батурин» розташований парк з численними алеями, доповнений природними зразками місцевої флори та фауни.

У Батурині активно діяли культурні центри та проводилися заходи, що привертали увагу туристів як з України, так і з-за кордону, серед яких були люди, небайдужі до української історії. Зокрема, щорічно в липні тут проходив фестиваль «Музейна ніч». Під час цього заходу музеї та історичні пам'ятки міста працювали до пізньої ночі, а гості могли насолоджуватися музичними виступами, театральними постановками та іншими культурними подіями.

Ще одним знаковим заходом був «Батуринський фестиваль», який включав концерти, майстер-класи, виставки, ярмарки та інші активності, що приваблювали до міста тисячі гостей щороку. Цей фестиваль був присвячений козацькій культурі та традиціям, які зберігалися у Батурині протягом століть.

Для подальшого розвитку туристичного та культурно-освітнього потенціалу міста місцева влада та громадські організації ініціювали низку проєктів. Наприклад, кілька років поспіль реалізовувався проєкт «Культурна

маршрутизація Батурина». Його метою було створення й розвиток культурних маршрутів, що відображали багату історію та культурну спадщину міста.

Також планувалося створення музейного комплексу «Козацька Україна», який мав би стати ще однією важливою атракцією для туристів та культурних дослідників [65]. Батурин – це місто з багатою історією та сильним національним духом, що привертає увагу науковців, істориків та туристів. В умовах війни складно говорити про перспективний розвиток міста, але унікальність Батурина полягає у його здатності слугувати символом української сили. Його історія демонструє здатність до супротиву та перемоги над агресією. У цих умовах збереження та подальше функціонування батуринських музеїв, а також проведення заходів, присвячених історії міста, набувають особливого значення. Це свідчить про непохитність української державності, яка продовжує існувати, розвиватися і нагадувати про свою незламність [65].

Історико-культурний заповідник «Чигирин» був створений у 1989 р. Статусу національного він набув із 25 грудня 1995 р. Сьогодні він охоплює велику територію міста Чигирин та приділх сіл. У межах заповідника працює п'ять музеїв: Музей Богдана Хмельницького у Чигирині; Суботівський історичний музей; Музей археології «Чигирин»; Медведівський краєзнавчий музей; Туристично-етнографічний музей просто неба «Козацький хутір» у с. Степці поблизу Чигирин [66].

Музей Богдана Хмельницького розміщується у колишній гетьманській столиці – м. Чигирин, у будівлі колишньої повітової управи. У залах музею висвітлено теми, які розкривають військову, державницьку та зовнішньополітичну діяльність гетьмана, розповідають про історію гетьманської столиці – міста Чигирин. Музейне зібрання нараховує приблизно 2 000 експонатів. Головне місце в колекції займають пам'ятки козацької доби: зброя та спорядження, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматика, побутові речі. До визначних історико-культурних

пам'яток музейної збірки належать зразки холодної та вогнепальної зброї: шаблі, ножі, бойові сокири, чекани, рушниці. Серед експонатів музею – польова гармата XVII ст., прикрашена зображенням польського герба «Погоня» – в овальному щиті перевернута вниз підкова з кавалерським хрестом на ній. Значну частину музейної колекції становлять твори українського образотворчого мистецтва, зокрема серія картин «Гетьмани України» Данила Нарбута [66].

Унікальною пам'яткою історії України є Суботівський історичний музей на хуторі Б. Хмельницького. Тут є пам'ятка архітектури XVII ст. – Іллінська церква, де, за низкою джерел, був похований Б. Хмельницький. У березні 1993 р. у Києві за розпорядженням представника Президента України у м. Києві було створено державний культурно-освітній та науково-дослідний заклад історичного профілю Музей гетьманства. Мета створення цього музею – дослідження та популяризація історії українського державотворення. Він розміщений у будинку-музеї з архітектур кінця XVII ст. з надбудовами у XIX ст., відомому у Києві як «будинок Мазепи». До того ж на базі Музею гетьманства відбуваються мистецькі виставки, присвячені історії козацтва [86].

У музеї представленні експозиції, присвячені Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі, Пилипу Орлику, Павлу Скоропадському. Фонди Музею гетьманства налічують понад 9 000 музейних предметів. Серед експонатів музею є унікальні пам'ятки історії України. Наприклад, родинний герб Б. Хмельницького, барокова гравюра художника Іларіона Мигури «Мазепа серед добрих діл своїх», виконана у 1706 р.; карти Української козацької держави XVII–XVIII ст. Цікавим експонатом є мапа України Йоганна Баптиста Гомона, створена в Німеччині в 1716 р. У музеї також зберігається добірка речей з козацького побуту: шаблі, гарматні ядра, порохівниці, люльки для куріння [65].

Прикладом увічнення пам'яті про козацтво в меморіальному просторі є діяльність Дніпровського історичного музею імені Дмитра Яворницького, зокрема його зала, присвячена українському козацтву [25]. Музей є одним із провідних центрів вивчення, збереження та популяризації історії козацтва, що стало можливим завдяки зусиллям його засновника Дмитра Івановича Яворницького. Саме він заклав основи колекції, яка містить унікальні артефакти, пов'язані із запорозькими козаками.

Зала козацтва в музеї репрезентує різноманітні аспекти життя, культури та військової історії запорожців. Серед експонатів – зброя, одяг, особисті речі козаків, клейноди, документи, а також художні роботи, що відтворюють образи козацьких ватажків та сцени з їхнього життя. Особливу увагу привертає реконструкція побуту козаків, що допомагає відвідувачам краще зрозуміти спосіб життя, традиції та світогляд цього суспільного феномену.

Дмитро Яворницький, створюючи експозицію, приділяв велику увагу автентичності матеріалів, що зробило зібрану ним колекцію одним із найкращих зібрань з історії козацтва. Його науковий підхід та прагнення зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про козаків знайшли своє втілення у численних архівних документах та артефактах, що є невід'ємною частиною музейної спадщини. Дніпровський музей є не лише осередком збереження матеріальних пам'яток про козацьчину, а й важливим елементом меморіального простору України, що популяризує національну історію та сприяє збереженню козацького спадку.

Отже, найбільшими комплексами, що зберігають пам'ять про козацькі часи, є Національний заповідник «Хортиця», Історико-культурний заповідник «Чигирин», Музей гетьманства у Києві. Їх колекції є прямим свідченням героїчної та багатогранної історії України. Вони можуть використовуватися не лише для ознайомлення широких мас населення з українською минувиною, а й слугувати джерелами для наукових досліджень та розвідок. Проте в умовах

війни меморіальні комплекси та їх експонати потребують особливого захисту та цілеспрямованої політики їх збереження.

3.3 Сучасні зміни у топоніміці та їх значення для козацької пам'яті

З прийняттям Закону про декомунізацію, офіційно відомий як Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», був прийнятий Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Він став частиною більш широкої політики України, спрямованої на подолання наслідків радянського минулого, підтримку національної ідентичності та засудження тоталітарних режимів, які переслідували український народ. Закон забороняє використання комуністичної символіки, а також встановлює відповідальність за пропаганду радянського чи нацистського режиму. Він передбачає перейменування населених пунктів, вулиць та інших об'єктів, які містять символи чи назви, пов'язані з тоталітарною ідеологією [25].

3 травня 2022 р. прийнятий закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», його було прийнято в травні 2022 р. на тлі повномасштабної агресії Росії проти України. Цей документ є реакцією на спроби російської держави відновити імперську ідеологію та підкорити Україну, зокрема шляхом культурної експансії. Закон засуджує та забороняє просування російської імперської ідеології, а також сприяє деколонізації топонімів, які мають зв'язок з російською історією та культурою.

Це означає, що в Україні активно перейменовують географічні об'єкти, назви яких пов'язані з російською імперією чи радянською окупацією, задля відновлення історичної справедливості та розбудови власної ідентичності [25]. На Наддніпрянщині (як і по всій Україні) активізувався перейменувальний процес. Назріла потреба в заміні радянської топоніміки українською. У

Наддніпрянщині, на колишніх землях Війська Запорозького, збереглося ряд топонімів, які дійшли до нас від козацьких часів.

Важливість зазначених процесів пов'язана з тим, що топоніми і пам'ятники становлять історико-культурне поле, у якому тривалий час взаємодіють люди. Тож вплив цих факторів на формування історичної свідомості людей стає звичкою, і вже через покоління в більшості громадян вона не викликає сумнівів чи запитань. Сьогодні перейменування сприймаються критично багатьма мешканцями уже перейменованих населених пунктів. Дається взнаки інерційне мислення (або психологічна інерція), що полягає в замкнутості мислення на існуючій системі, небажанні відійти від поточних уявлень і постулатів. Інерція мислення значної частини суспільства – це основна перешкода впровадження декомунізації [20, с. 99].

Із цим також тісно пов'язаний фактор постколоніального мислення, від якого певна кількість українців ще не звільнилась. За часи існування імперій та радянських часів створювалося таке історико-культурне середовище, яке мало чим нагадувало українцям про їхню самобутню культуру, героїчне минуле, адже пробудження національної самосвідомості українців загрожувало існуванню радянської імперії. Тоталітарна Росія (і царська, і радянська) у ставленні до України мала два підходи – перший полягав у забороні всього українського (мови, історії, культури, літератури, топоніміки) або відтисканні його на маргінеси; другий – у спробі привласнити собі найкращі здобутки українців. Привласнювали й переписували нашу історію, починаючи з часів Русі, усім провідним українським письменникам (починаючи з Шевченка) приписували благодіючий вплив старшого брата [57, с. 99].

Головним осередком козацької історії є Дніпропетровщина. На території сучасної Дніпропетровської області, що повністю входила до складу земель Війська Запорозького, розташовувалося п'ять Запорозьких Січей з восьми. Тому й видавалася слушною ініціатива науковців і громадських діячів краю

перейменувати місто Дніпропетровськ на Січеслав. Так неофіційно називалося місто Катеринослав (Дніпропетровськ) у 1918–1919 рр. Такої думки, зокрема, дотримувався відомий мовознавець, професор Дніпровського державного університету внутрішніх справ Анатолій Поповський, вважаючи, що саме в цьому слові «закумуляовані такі глибокозмістові три поняття: 1) повчальна історія організації українського козацтва в XV–XVIII ст.; 2) назва козацьких городів-січей, що становили основу козацької організації; 3) рукопашний поєдинок, бій із застосуванням холодної зброї... той вічний бій українського народу за незалежність, волю, гідність... бій за Україну! Бій, який і тепер ведемо ціною власного життя кращих синів козацького роду з тими, хто знищив Запорозьку Січ» [30].

Іншою пропозицією щодо перейменування Дніпропетровська, яка мала козацький слід, була назва Кодак (на честь міцного укріплення – Кодацької фортеці). І хоча її збудували поляки в XVII ст. для контролю за пересуванням козаків, вважаючи «ключем до Запоріжжя», уже за десять років після побудови її захопив Богдан Хмельницький. Відтоді Кодак став постійним місцем проживання козаків, а згодом – козацькою слободою, центром Кодацької паланки. До сьогодні там відчувається особлива атмосфера древньої козацької епохи, збереглися залишки старої фортеці, що робить с. Старі Кодаки (розташоване за 10 км від сучасного м. Дніпра) одним із найпопулярніших місць Дніпропетровщини. Проте мешканці та Інститут національної пам'яті віддали перевагу нейтральній назві – Дніпро, відкинувши обидві назви з яскраво вираженою козацькою складовою [23, с. 104].

Набагато драматичніша ситуація склалася з перейменуванням ще одного обласного центру, територія якого також колись входила до складу земель Війська Запорозького, Кіровограда. Якщо в Дніпропетровську навіть не розглядався варіант повернення місту колоніальної назви часів царизму – Катеринослава, то в Кіровограді активна частина проросійськи налаштованих громадян за сприяння УПЦ МП доклала неабияких зусиль для повернення

імперської назви Єлисаветград, прикриваючи її ширмою імені святої Єлисавети. Той відомий факт, що міста Російської імперії, названі на честь святих, чомусь дивним чином збігалися з іменами імператорів династії Романових (починаючи із назви Санкт-Петербург, якою Петро I нескромно вшанував себе), для них не був аргументом [17, с. 169].

Для пошуку альтернативи цій імперській назві 11 червня 2015 р. в Кіровоградській міській раді відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства», на якій науковці (історики, географи і філологи з різних міст України) запропонували назву Інгульськ, відгідронімний топонім за назвою річки, що бере витoki поблизу Кіровограда й тече в центральній частині міста.

Географи погодили цю назву, аргументуючи її ландшафтне походження. Історики довели козацьку складову – її виводять ще з доєлисаветинських часів, коли на території теперішньої Кіровоградської області були Бугогардівська та Інгульська паланки – адміністративно-територіальні одиниці Запорозьких Вольностей часів Нової Січі. Там, де згодом розрослося місто, розташовувалися козацькі зимівники та слободи. Однією з найвідоміших була Інгульська слобода. Саме її пропонували покласти в основу нової назви Кіровограда. Однак шалений спротив «єлисаветградців» збив наступ Інгульська, і Верховна Рада підтримала іншу назву, об'єднавчу та компромісну – Кропивницький [52, с. 98].

Успіхом повернення козацьких топонімів є, безсумнівно, два найрезонансніших перейменування: Комсомольськ – на Горішні Плавні, Дніпродзержинськ – на Кам'янське. Поверненню цих назв також чинили значний опір, проте реальної альтернативи козацьким топонімам знайти не вдалося. Аби уникнути перейменування, міська влада Комсомольська спочатку «креативно» розшифрувала комуністичну назву як «Колектив молодих соціально мотивованих людей справжніх козаків». Хоча тут і звучала

козацька тема, жодної декомунізації влада міста проводити не збиралась [27, с. 21-22].

Тому абсолютно правомірним було рішення Українського інституту національної пам'яті, яке підтримала Верховна Рада України, про присвоєння Комсомольську козацької назви Горішні Плавні (так називалося старе козацьке село, на місці якого постав Комсомольськ). Мешканці Горішніх Плавнів розділилися на три групи. Перші почали боротьбу проти нової назви, другі – активно її відстоювали й популяризували (у чому досягли певних успіхів: тепер Горішні Плавні – одне з найпопулярніших і найвідоміших міст України, про яке складають вірші та пісні!). А третім – усе байдуже [9, с. 10-12].

Хвилі протестів пояснювалися ще й тим, що більшість мешканців Комсомольська – російськомовні, а назва Горішні Плавні не накладається на фонетичну й семантичну структуру російської мови. Інакше кажучи, Горішні Плавні неможливо русифікувати, тобто привласнити, адже в російській мові немає слова «горішній» у значенні «верхній». Для російськомовного носія «гора» завжди пов'язана з конкретним географічним об'єктом. Натомість в українській мові, крім такого самого значення, слова «гора», «горішній» означають просторове розташування «верх», «верхній». Оскільки власні назви не перекладають, то російськомовні не зможуть казати «Верхніє Плавні», а змушені будуть приймати українську мовну парадигму. І це їх лютує найбільше. До того ж слово «плавні» є символом української традиційної культури й цивілізації, адже саме на Дніпровських плавнях виникали перші поселення племен-землеробів, що згодом утворили український етнос. Степ заселявся значно пізніше. Саме тому затоплення великих територій Наддніпрянщини в процесі спорудження гідроелектростанцій у ХХ ст. стало чи не найбільшою, поряд з Чорнобилем, екологічною і гуманітарною катастрофою для нашого народу [24, с. 97].

Перейменування Дніпродзержинська в Кам'янське було найбільш очікуваним і передбачуваним топонімічним рішенням. Адже саме так називалося (упродовж 1750 – 1936 рр.) спочатку село, а потім місто. Не було підстав для виникнення бодай якоїсь аргументованої полеміки проти цієї назви. Проте обґрунтоване нами вище інерційне мислення значної частини мешканців і тут далось взнаки лунали закиди, що, мовляв, ця назва недостатньо милозвучна для такого великого міста, що «вона підходить для села», і взагалі, звучить не урбаністично. Однак ці закиди мають суто суб'єктивний характер і не несуть у собі жодної наукової аргументації [24, с. 98].

Отже, нині в нашій державі здійснено великий крок до відновлення своєї історичної пам'яті шляхом повернення низки топонімів доби козаччини. З кожним новим днем нові й відновлені назви, такі як Дніпро, Кропивницький, Кам'янське, Горішні Плавні та багато інших, закріплюються в новітній історії України, руйнуючи стереотипи, долаючи інерційне мислення. Час працює на майбутнє України.

ВИСНОВКИ

Пам'ять про козацтво є одним із фундаментальних складників української національної ідентичності, що відіграє важливу роль у формуванні колективної свідомості українців. Протягом століть козацька спадщина зазнавала різноманітних інтерпретацій та використовувалася в різні історичні періоди для підтримки ідеологічних, політичних і культурних настанов. У ході проведеного дослідження було проаналізовано, як пам'ять про козацтво втілюється в меморіальному просторі України, які політичні та культурні чинники впливають на її формування та які трансформації вона зазнала від радянського періоду до сучасності.

Збереження пам'яток козацької доби стало одним із ключових завдань, яке реалізується через діяльність музеїв, наукових установ, громадських ініціатив та видавничих проєктів. Важливий внесок у цю справу зробили праці П. Тронька, В. Горбика, О. Апанович, які розкрили особливості ставлення влади до пам'яток козацтва, починаючи з радянського періоду й до сучасності.

Джерельна база дослідження теми «Пам'ять про козацтво в меморіальному просторі України» є багатогранною та охоплює різні типи джерел. До першої групи належать законодавчі та нормативні акти, другу групу джерел складають пам'ятники та місця поховань, до третьої належать інформаційні ресурси історико-меморіальних заповідників та музеїв, четверту групу складають портрети гетьманів і козацької старшини.

У радянському наративі козацька спадщина підлягала контролю та обмеженню. Радянська влада з її політикою централізації й ідеологічного контролю інтерпретувала козацтво не як символ української свободи, а як частину своєї імперської історії, намагаючись адаптувати та переформатувати пам'ять про козацьку минувшину.

Одним із ключових моментів радянської політики пам'яті стало 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією, коли козацтво було представлене як провісник російсько-української єдності. Цей образ козацтва в радянській історіографії був інструменталізований для підкріплення наративу про «братерство» народів та історичну роль Росії як «визволителя» українців. Подібний підхід до інтерпретації козацької спадщини мав далекосяжні наслідки, які проявляються до сьогодні, впливаючи на сучасну політику пам'яті.

Попри ідеологічний контроль, радянська влада водночас частково сприяла збереженню козацької пам'яті. Створення Музею історії запорозького козацтва на острові Хортиця було одним із кроків радянської влади, спрямованих на формування офіційного образу козацтва, який відповідав тодішнім ідеологічним завданням. Хортиця, як символічний центр козацької спадщини, отримала інституційне визнання, що з одного боку сприяло збереженню історичної пам'яті, але з іншого – обмежувало її до відповідної ідеологічної рамки.

Такий підхід відображав загальну тенденцію радянської пам'ятної політики, що полягала у контрольованому допуску певних аспектів історії козацтва у культурний простір, одночасно відкидаючи елементи, які могли б стимулювати національне самовизначення. Історична спадщина козацтва також була представлена у вигляді пам'ятників, таких як монументи Івану Сірку та Івану Богуну, які встановлювалися в різні періоди на території України.

Радянський підхід до пам'ятників обумовлювався прагненням зберегти контроль над ідеологічним значенням цих постатей, зводячи їх роль до загального образу борців, однак обмежуючи будь-які вираження української національної ідентичності. Іван Сірко, наприклад, зображався радше як «герой усіх народів», що відповідає наративу радянського інтернаціоналізму.

Із відновленням незалежності Україна зіткнулася із завданням переосмислення козацької спадщини, звільняючись від радянських ідеологічних рамок і розбудовуючи власну політику пам'яті. Одним із ключових аспектів цієї політики стало звернення до козацької минувшини як до символу боротьби за свободу і незалежність. Козацтво в сучасній Україні постає як втілення національної самобутності, мужності та свободи. Цей образ козацтва стає важливим культурним ресурсом для підтримки національної ідентичності та зміцнення патріотизму.

Завдяки такому підходу вдалося звільнити козацьку спадщину від обмежень радянського наративу та повернути їй місце у культурній спадщині України як джерело національного натхнення. Збереження пам'яті про козаків у сучасній Україні відбувається на різних рівнях, серед яких важливу роль відіграють сучасні музейні комплекси. Зокрема, Національний заповідник «Хортиця» став значущим осередком збереження й популяризації козацької історії, де акцент робиться на автентичність та глибину історичних реконструкцій. Відвідувачі музею отримують можливість зануритися в атмосферу минулого, що сприяє формуванню уявлення про козаків не лише як історичних персонажів, а як частину сучасної української ідентичності.

На сучасному етапі меморіальний простір козацтва активно доповнюється новими музеями, пам'ятниками, фестивалями та культурними ініціативами, спрямованими на популяризацію героїчного минулого України. Подібні музеї, створені в різних регіонах України, зокрема Музей козацької слави в Чигирині, Музей гетьманства в Батурині, стають важливими інструментами збереження історичної пам'яті та свідчать про зростаючу увагу до цієї тематики в незалежній Україні.

Крім того, пам'ять про козацьку спадщину знаходить своє відображення і в сучасній топонімічній політиці України. Після здобуття незалежності відбулися значні зміни у найменуванні вулиць, площ та інших географічних об'єктів, зокрема в рамках політики декомунізації. Топонімічна політика стала

важливим інструментом переосмислення минулого, коли в назвах міст і вулиць відображаються історичні особистості та події, пов'язані з козацтвом.

Така політика створює новий символічний простір, який сприяє формуванню національної пам'яті та переосмисленню культурної ідентичності українців. Зокрема, у багатьох українських містах вулиці отримали імена на честь видатних козацьких діячів, таких як Іван Сірко, Іван Богун, Богдан Хмельницький, що підтримує відчуття тяглості національної історії.

Таким чином, сучасна Україна переосмислює свою політику пам'яті про козацтво в різних аспектах: музеї, пам'ятники, топоніміка та освітні ініціативи сприяють втіленню ідеї про козацтво як невід'ємну частину української історії, національної ідентичності та культури. Відмовляючись від радянського підходу, який обмежував та контролював інтерпретацію козацької історії, українська політика пам'яті спрямована на глибше розуміння національної самобутності та підтримку цінностей свободи й незалежності.

Сучасний підхід до збереження пам'яті про козацтво включає також ініціативи на рівні громадських і культурних організацій, що сприяють популяризації козацьких традицій і знань. Організація історичних реконструкцій, фестивалі, семінари та інші заходи надають можливість суспільству активно взаємодіяти з козацькою спадщиною.

Такі ініціативи створюють живий зв'язок між минулим і сьогоденням, дозволяючи громадянам краще розуміти історичні витoki української ідентичності. Важливим аспектом є також виховання нових поколінь в дусі поваги до національної історії, у чому суттєву роль відіграє освіта. Включення теми козацтва до навчальних програм, проведення уроків історії з акцентом на козацьку спадщину, а також організація екскурсій до меморіальних комплексів і музеїв сприяють закріпленню позитивного образу козацтва як символу боротьби за незалежність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні питання виявлення та дослідження пам'яток історії та культури / ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996, 245 с.
2. Антонович В. Про козацтво в Україні. Київ : Вид. Києво-Могилянська академія, 2005, 287 с.
3. Апанович О. М. Славетний кошовий отаман Іван Сірко. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. С. 191–206.
4. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в радянській Україні. Український історик. 1981. № 1-4. С. 83–97; 1982. № 1-2. С. 54–64.
5. Визначні місця України / за ред. В. Чабаненка. Київ : Радянська школа, 1980. 190 с.
6. Вінницький обласний краєзнавчий музей. URL: <http://vinnytsia-museum.in.ua/> (дата звернення: 15.08.2024).
7. Величко С. В. Літопис. Т. 1 / Пер. з книжної української мови, вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
8. Величко С. В. Літопис. Т. 2 / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
9. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 201 с.
10. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / за ред. В. Смолія. Київ : Вища школа, 1999, 188 с.
11. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 95 с.

12. Горбик В. О., Лисенко О. Є. Питання змісту понять «війна», «військовий», «світовий». Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. Київ, 2003. С. 116–119.
13. Горбик В. О., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 177 с.
14. Горобець В. Військо Запорозьке: політична культура, структура і функції. Київ : Критика, 2010, 123 с.
15. Грибовський В. В. Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини. Нікополь : КП ТРК «Південна Зоря», 2005. 36 с.
16. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі : у 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ : Наукова думка, 2004. 532 с.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1992. 367 с.
18. Гуржій О. І., Ляшенко Р. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології. Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. Київ, 2003. С. 110–115
19. Гуржій О. Козацька доба в історії України. Київ : Вища школа, 1998, 456 с.
20. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ : Вид. «Арій», 2008. 462 с.
21. Демиденко О.О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945 - 2005 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01/ О.О. Демиденко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 19 с.
22. Денисенко Г., Денисенко О. [Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті](#). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 187 – 199.
23. Денисенко Г., Денисенко О. [Переосмислення минулого у контексті формування меморіального простору в незалежній Україні](#). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2021. Вип. 26. С. 84–99.

24. Денисенко Г., Денисенко О. [Культурна спадщина в умовах війни: українські реалії \(2014–2022 рр.\)](#). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2023. Вип. 27. С. 251–271.
25. Дніпровський історичний музей імені Дмитра Яворницького URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/> (дата звернення: 15.08.2024).
26. Скульчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Часопис Критика, 2008. 154 с.
27. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження в районі пам'ятки історії та культури «Могила І. Д. Сірка» на території Нікопольського району Дніпропетровської області у 2011 році. Нікополь: НКМ, 2011. 257 с.
28. Жуковський М. П. Слава за життя – безсмертя після нього: Стислий перелік походів і боїв І. Д. Сірка / передм. Гляденко В. П. Нікополь : СПД «Фельдман О. О.», 2012. 32 с.
29. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Відомості Верховної Ради України. 2015. № 26. С. 219.
30. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». Відомості Верховної Ради України. 2015. № 25. С. 190.
31. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини». 9 вересня 2010 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12345.html>.
32. Закон України «Про охорону культурної спадщини». Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база : 36 документів (2-ге видання). Київ : Вид-во ХІК, 2006. 158 с.
33. Збережемо твою славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-их рр. XX ст.: зб. документів

та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.

34. Ісєлєєва В. П. Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. Київ, 2006. 86 с.

35. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження / ред. Г. Скрипник. Київ : Наукова думка, 2000. 399 с.

36. Історико-культурний заповідник «Чигирин» URL: <http://chigirinzapovidnyk.org.ua/> (дата звернення: 21.06.2024).

37. Історичне краєзнавство в Українській РСР / за ред. Ф. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1989. 153 с.

38. Історія міст і сіл Української РСР / за ред. П. Тронька. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968–1974.

39. Історія України в особах. Козаччина / за ред. В. Шевчука. Київ : Україна, 1997. 300 с.

40. Калакура Я. С. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. 496 с.

41. Коновалець В. О. Батурин: столиця Української держави. Київ : Київський університет, 2005. 333 с.

42. Корольов В. В. Батурин у житті Івана Мазепи. Київ : Наукова думка, 1999. 338 с.

43. Корольов С. В. Батурин: культурно-історичний нарис. Київ : Наук. думка, 2000. 215 с.

44. Коросташевський А. О. Батурин: історія міста та пам'ятки. Київ : Рідний край, 2001. 267 с.

45. Кот С. І. Теоретичні проблеми пам'яткознавства. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 61–62.

46. Кот С. І. Теоретичні проблеми пам'яткознавства. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 56 с.

47. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000, 287 с.
48. Крип'якевич І. Історія українського війська. Львів : Просвіта, 1936. 860 с.
49. Леп'явко С. Українське козацтво: історичні нариси. Чернігів : РВК "Десна", 2006, 187 с.
50. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Т. 2. Київ : Основи, 1994. 573 с.
51. Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.
52. Магочій П. Р. Історія України. Київ : Критика, 2007. 638 с.
53. Маслійчук В. Л. ALTERA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2004. 72 с.
54. Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко. Київ : 2005. 76 с.
55. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. Київ : Ін-т історії України, 1993. 160.
56. Мицик Ю. Іван Сірко. Київ : Вид. «Києво-Могилянська Академія», 2010. 160 с.
57. Мицик Ю. Козацька Україна в історичних джерелах. Київ : Либідь, 1995, 100 с.
58. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. Запоріжжя : РА Тандем-У, 2000. 44 с.
59. Музей археології Національного заповідника «Глухів» URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/muzej-arheologiyi-2> (дата звернення: 21.06.2024).
60. Музей Гетьманства. URL: <https://hetmanmuseum.com.ua> (дата звернення 19.09.2024).
61. Музей історії запорозького козацтва Національного заповідника Хоритця. URL: <http://ostriv.org/> (дата звернення: 16.08.2024).
62. Музей Мамаєва Свобода. URL: <https://mamayeva-sloboda.kyiv.ua> (01.09.2024).

63. Музей Слобідського козацтва. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/153_muzey-maysternya-slobidskogo-kozactva (дата звернення 10.08. 2024).
64. Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 15 червня 1999 р. № 393 «Про державний реєстр національного культурного надбання». Пам'ятки України. Історія та культура : науковий та популярний часопис : спец. вип. 2000. № 2. 9 с.
65. Національний заповідник «Гетьманська столиця Батурин» URL: <https://baturin-capital.gov.ua/> (дата звернення 19.06.2024).
66. Національний заповідник «Глухів» URL: <http://nz-hlukhiv.com.ua/> (дата звернення 10.08. 2024).
67. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник / ред. І. Кучер. Київ : Українська енциклопедія, 1999. 277 с.
68. Пам'ятник «Гетьмани. Молитва за Україну». URL: https://md-ukraine.com/ua/object/detail/1318_pamatnik-molitva-za-ukrainu.html (дата звернення 11.08. 2024).
69. Пам'ятник гетьману Івану Виговському URL: <https://velocian.com.ua/sights/7111> (дата звернення 12.08. 2024).
70. Пам'ятник гетьману Мазепі, с. Мазепинці. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/315673_pamyatnik-getmanu-mazepe.htm https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/315673_pamyatnik-getmanu-mazepe.htm (дата звернення 19.09. 2024).
71. Пам'ятник Івану Мазепі у Полтаві. URL: <https://discover.ua/locations/pamyatnyk-ivanu-mazepi-poltava> (дата звернення 17.09. 2024).
72. Пам'ятник козакові Рогу, Кривий Ріг. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/65965_pamjatnik-kazak-rog.htm (дата звернення 04.09. 2024).

73. Пам'ятники Парку Слави м. Жовті Води. URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/PamytnikuParkySlavum.ZhovtiVody> дата звернення 21.08.2024).
74. Піскова Е. М., Федорова Л. Д. Нерухомі пам'ятки історії Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 197 с.
75. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / за ред. В. Панченка. Київ : Вища школа, 2004.
76. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання». Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база : 36 документів (2-ге видання). Київ : Вид-во ХІК, 2006. С. 287–289.
77. Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база : 36 документів (2-ге видання). Київ : Вид. ХІК, 2006. 422 с.
78. Проект Закону «Про охорону пам'ятників старовини в Росії», підготовлений Московським Археологічним товариством. Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). Збірник документів і матеріалів / Автор-упорядник Т. Ф. Григор'єва. Київ : «Рідний край», 1995. 81 с.
79. Путро О. Козацька революція XVII століття. Харків : Основа, 2003, 309 с.
80. Ризька Хартія «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини». *Пам'ятки України: Історія та культура*. 2001. № 4. С. 75.
81. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія. Київ : Вища школа, 1984. 142 с.
82. Символічний камінь на честь Івана Богуна у Вінниці. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-vstanovyly-symvolichnyj-kamin-na-chest-ivana-boguna-foto/> (дата звернення: 10.07.2024).
83. Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2009. № 4 (13). С. 53–63.

84. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII століття (1648–1676). Київ : Альтернативи, 1999, 405 с.
85. Стельмах С. П. Історична наука, загальні тенденції її розвитку в Європі та Північній Америці / ЕІУ. Т. 3. Київ, 2005. 563 с.
86. Суботівський історичний музей URL:
<http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php/ekspozytsii/muzei/subotivskiyi-istorychnyi> (дата звернення: 07.06.2024).
87. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Москва : Госполитиздат, 1954. 32 с. URL:
https://books.google.com.ua/books/about/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_%D0%BE_300_%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%B8_%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%81.html?id=ME5EAAAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 06.05.2024).
88. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 144 с.
89. Тронько П. Т. Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії. Київ, 2010. 44 с.
90. Чернігові таємно відкрили пам'ятник Мазепі. *Факти*. 21.08.2009. URL:
<https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20090821-u-chernigovi-tayemno-vidkryly-pam-yatnyk-mazepi/>
(дата звернення 26.09.2024)
91. Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база : 36 документів (2-ге видання). Київ : Вид-во ХІК, 2006. С. 286–287.
92. Україна – козацька держава / за ред. В. Степанкова. Київ : Альтернативи, 2004. 206 с.
93. Українське козацтво: Мала енциклопедія / за ред. І. Гуржія. Київ : Генеза, 2002. 568 с.
94. Чухліб Т. Козацьке гетьманство в міжнародних відносинах XVII століття. Київ : Основи, 2009, 235 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

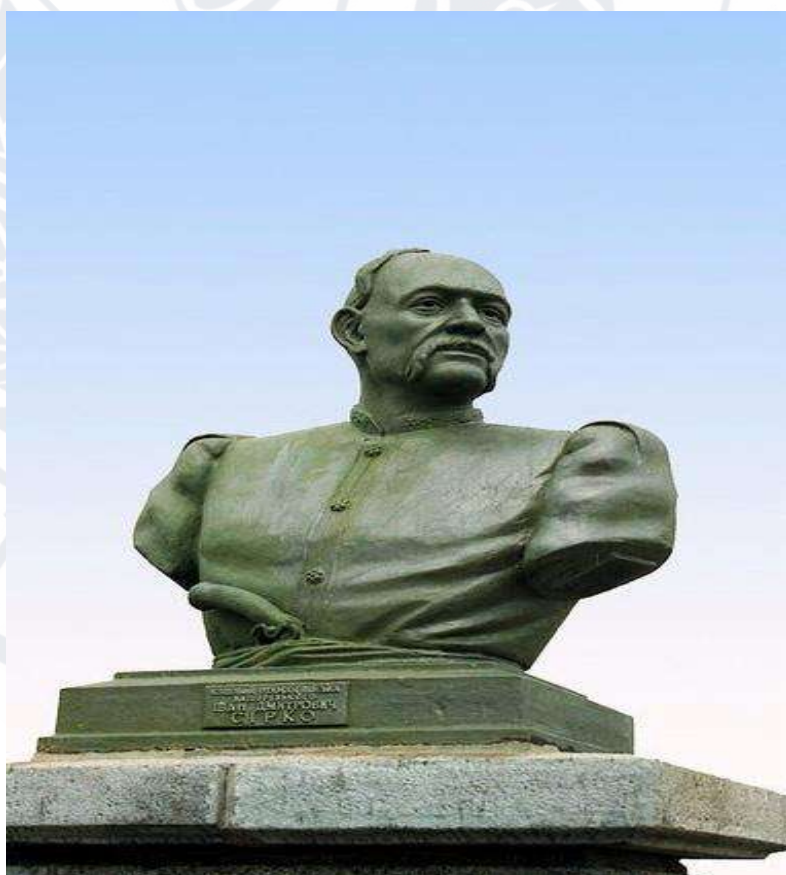
Додаток А.1

Символічний камінь на честь Івана Богуна, м. Вінниця

Додаток А.2

Меморіал Івану Сірку, с. Каплунівка Дніпропетровської області

Додаток А.3**Пам'ятник «Гетьмани. Молитва за Україну», м. Батурин**

Додаток А.4**Пам'ятник Івану Мазепі, м. Полтава**